

Vahid Qazi

C H A M A Y R A
Kubansk anteckningsbok

INNEHÅLL

Hotellfriheten	3
Kvinnor i vitt	7
Ett brev från Nostradamus	12
Chamayra	17
Den heliga glorien	21
Fyrtioåringens romantik	26
Ordets väg	30
Det skrämmande Guantanamo	35
Glädjen i slutet	40

Hotellfriheten

Det var andra kvällen, och jag sjönk djupt ner i fåtöljens mjukhet. När min högra sida domnade vände jag mig över på vänster, sedan tillbaka igen – ständigt på jakt efter bekvämlighet. Klunk för klunk drack jag av den ännu för mig obeskrivliga smaken av Varadero-rom, tog lätta bloss från en tjock cigarr med chokladtoner, och utan att tröttna betraktade jag människorna: de som kom, framifrån, och de som gick, bakifrån – allt genom röken som liknade slöjan över en brud på bröllopsnatten. Det fanns inget annat val; jag hade hittat ett oersättligt tidsfördriv mot tristessen...

Jag blir aldrig uttråkad i folkmassor. Så länge ingen stör mig, inte börjar prata, inte fäster blicken på mig – som om jag inte fanns alls. Egentligen ser människor inte varandra i trängseln; alla är blinda här, som myror i sitt bo.

Som student njöt jag av järnvägsstationer. Nu tröttnar jag aldrig på flygplatser eller stora hotell heller. Varje människa här är som en spännande boksida – du vänder en, så kommer nästa.

Foajén i ett stort hotell liknar en flygplatshall. Här kommer och går folk – ensamma, i par, tre och tre, eller i hela grupper. Det märkliga är att trots allt oväsen bär platsen på en egendomlig tystnad, en stillhet man inte hittar någon annanstans. I en folkmassa ser man inte människor en och en – de blir till ett kollektiv, precis som ljud försvinner i sorlet. I detta kaos av röster finns en sorts frid. Kanske är det just därför universum tycks tyst – på grund av stjärnornas oupphörliga larm? Jag vet inte hur det är för andra, men för mig är det så: jag blir snabbt uttråkad av enskilda möten, men i ett sällskap kan jag stanna i timmar. Jag kan inte somna i ett tyst rum – men i ett rum fullt av ljud, till och med en orkester, då sover jag som bäst. Det är sant.

Den berömda sovjetiska dissidenten Vladimir Bukovskij, som efter år i Sovjets läger och psykiatriska sjukhus byttes ut mot den chilenske kommunistledaren Luis Corvalán – som om han bytte fångenskap mot paradiset – sa vid ett senare besök i Moskva, när en journalist frågade: "Var skulle du helst vilja bo – i Cambridge eller Moskva?" Svaret lød: "På hotell!"

Det är ett svar som kommer från mitt hjärta. Jag tycker om hotellet så mycket. Kanske¹ för att här görs allt för dig, och dessutom med ordning och reda. En lat ordningssam!

"Havana Libre", en av de största hotellen i Havanna. Både dess utseende och historia bidrar till dess majestät – fram till januari 1959 kallades det här hotellet "Hilton". När man går uppför de månhalvsformade trapporna till andra våningen, möts man av foton längs väggarna som återger hotellets historia. Här har så många olika personer varit gäster. Från 1950-talets berömda jazzmusiker till Valentina Tereshkova, den första kvinnan i rymden, från författaren Ernest Hemingway till den sovjetiske ledaren Leonid Brezhnev.

Till en början kan man tro att man tröttnar snabbt på alkoholen, på cigaretterna, på de halvnakna kvinnorna. Men så är det inte. Spänningen, underhållningen drar som kasino-ljus, ju mer man får, desto mer vill man ha. När det väsande ljudet av spanskans rytm slår som ett kulsprutegap i örat, och du fångar en blick från en koboltblå tjej med ett hett leende, så förlorar örat sin känsla av smärta, hjärtats rytm snabbas upp och en ny glans fyller dina ögon.

Här är allt enkelt, flytande, de förlorade blickarna av människor som går arm i arm, män och kvinnor som svävar fram som änglar i paradiset, och du tittar på. Kanske kommer de glada skrattarna från par där ålder, ras och kön genast är uppenbara att verka konstgjorda för dig vid första anblicken, men det spelar ingen roll, det förändrar inget. Snarare skapar det en särskild enhet i olikheterna. Och du själv, genom denna enhet, upptäcker en njutning du aldrig känt förut.

Atmosfären på "Havana Libre" hotel är lika fängslande som den är enkel. Varje ögonblick du spenderar här blir oförglömligt, den friska luften, de bländande ljusen och den mystiska atmosfären drar dig närmare för varje steg. Dina ögon vänjer sig långsamt, du vill se mer, på varje hörn upptäcker du en ny skönhet, och varje andetag bär på en ny känsla.

Efter Sovjetunionens fall blev Kuba av med all form av stöd, och som en väg ut ur isoleringen öppnade landet sina gränser för turister. "Frihetens ö" – ett uttryck som en gång i tiden hade politisk klang – förvandlades till en ö av erotisk frihet, ett paradiset för älskare. Kuba blev platsen där romantiksökande turister flockas, som om världens alla äldre män reste hit för att hitta en ung älskare.

En kvinna som passerat sextio, men vars begär inte dött ut, promenerar arm i arm med en 20–25-årig mulatt och smakar på åldrandets sötma. En annan flicka, knappt tjugo, klänger sig fast vid en gammal man som kunde vara hennes farfar – hennes unga kropp viras kring hans skrumpna, rynkiga hals som en grön murgröna kring en förtorkad, döende trädstam.

Jag är dock varken en gammal kvinna med en ung älskare, eller en gammal man som förför unga flickor. Även om jag kanske skulle passa in – nej, det är otänkbart!

Jag är här i tjänsten. Året är 2006. Jag har inte kommit hit för nöjes skull, utan för att ge mitt stöd till kubanska dissidenter, till medborgaraktivister och till familjerna till politiska fångar som kämpar mot kommunismen.

Att resa till ett land som Kuba, där ett strängt kommunistiskt styre råder, är riskabelt. Varje steg kan övervakas. Faller du i fällan – glöm det. Du hamnar i en av världens mest fruktade fängelser, fängslas, torteras, förhörs – och får ta på dig allt de anklagar dig för. Den statliga TV:n visar din bild i varje sändning som ett exempel på "fienden som vill krossa revolutionen".

Internationella människorättsorganisationer kommer att reagera, utfärda pressmeddelanden, protestera – men din egen stat? Glöm det. De kommer att säga: "Skyll dig själv – vad hade han där att göra?" Oppositionen därhemma? De kommer också att distansera sig: "Vi har nog av problem här – den där hjälten får väl rädda världen från sin egen bakgård."

Mina instruktioner är tydliga: "Sitt still tills våra vänner anländer." "Väck ingen uppmärksamhet!" "Kom ihåg – här finns fler hemliga poliser än turister!"

Efter att kalla vinterstormar försenat flygen och tvingat mig att tillbringa en natt på flygplatsen i Warszawa och en annan i Paris, krävdes det ett visst tålamod att även vänta två dagar på hotellet. För en otålig själ är det ett rent lidande. Men jag hade inget val – jag var tvungen att vänta.

En man jag aldrig tidigare träffat – men som påstods vara en vän – skulle ge mig adresserna till lokala dissidenter. Tills han dök upp skulle jag stanna i lobbyn. Inte på rummet, nej – mötet måste ske där folk rörde sig, öppet. Ingen kunde garantera att inte ett avlyssningssystem eller dolda kameror installerats i hotellrummet.

Men vem av alla dessa myllrande människor var han? Det var meningslöst att försöka lista ut det med blicken – lika dumt som att försöka hitta sin egen stjärna i Vintergatans hav av ljus. Dessutom var det inte jag som skulle hitta honom, utan han som skulle hitta mig – han visste vem jag var. Jag hade suttit här igår kväll till långt efter midnatt, precis där man hade uppsikt över alla dörrar till lobbyn.

I morse gick jag först till hotellrummet märkt med skylten “Internet” för att skriva ett brev hem. Nätet fungerar där från nio på morgonen till nio på kvällen. Det låter otroligt, men det tog mig 45 minuter att få ihop två meningar. Eftersom mitt tålamod är begränsat – och kön bakom mig lång – gav jag snart upp och återvände till min post: fåtöljen vid den strategiska positionen i lobbyn.

– Hej!

Den vackra blonda flickan satt redan bredvid mig – utan att jag ens märkt när hon kom!

– Jag heter Masja. Från kommittén för mänskliga rättigheter.

– Var har ni varit i två dagar?

– Vi har sett dig, men kunde inte närma oss. Vänd dig inte mot mig. De är överallt här.

– Men jag ser dem inte!

– Du skulle ändå inte känna igen dem. Det var därför vi inte kunde kontakta dig igår kväll... Jag går ut nu. Följ efter mig om fem minuter. Gå nedför gatan till vänster. Titta inte omkring dig. Sväng vid första hörnet och stanna där.

Det kändes som att kliva rakt in i en spionfilm. Hennes röst var som iskalla ord direkt från ett kylskåp – orden fick det att rysa i kroppen. Och ändå – någon inre trygghet viskade att allt nog inte var så farligt som det lät. Kuba var inte längre i sin mest paranoidea era – inte som under Fidel Castros tid som el Comandante, när varje främling följdes av en skugga. Idag kommer en miljon turister hit varje år.

Men ändå – jag borde lyssna på dem som var mer erfarna.

Så jag gick, genom nattens mörker, in i en främmande stads stumma tystnad, där luften doftade av avlopp. Trots att inga bilar syntes, låg avgaserna som ett lock över gatan. Här kör man fortfarande med bilar från 40- och 50-talet – fordon som världen för länge sedan skrotat, men som här är vardag. Efter revolutionen stängdes dörrarna till omvärlden, och mycket har stått stilla sedan dess. Gamla bilar är en av Kubas mest igenkännbara symboler – jag ska skriva mer om dem senare. Nu sätter jag försiktigt ner fötterna, så jag inte trampar på konservburkar eller annat skräp som kunde förråda min närvaro.

Vid hörnet, i skuggan där gatlyktorna inte nådde, stod flickan från tidigare. Bredvid henne – jag kände igen silhuetten direkt – min gamla bekant från Moskva. Lugn spred sig inom mig.

När jag hälsade på den grånande veteranen – en man som “sovit i samma cell” som legender som Andrej Sacharov och Mustafa Dzjemilev – slog det mig plötsligt: alla de där “konstiga paren” på hotellet. "Titta – den unga flickan är med honom också."

Samtalet var kort. Efter några artiga fraser tryckte han snabbt ett hopvikt papper i min hand.

– På den här adressen bor en välkänd dissidents familj. Han själv sitter i fängelse. De har telefon, men ring inte – linjen kan vara avlyssnad. Det bästa är att gå dit direkt. Hans fru tillhör "De vitklädda kvinnorna". Därifrån får du även adresser till andra kontakter. Resten vet du själv. Lycka till!

"Kvinnor i vitt" (Damas de Blanco) – det är Kubas mest kända kvinnliga oppositionsrörelse. Kvinnor vars män, söner eller bröder fängslats av politiska skäl. De klär sig helt i vitt och bär vita paraplyer medan de håller sina fredliga protester.

Mina vänner vände om och gick långsamt bortåt, tills de smälte in i mörkret. Det var först när vi skildes åt som jag märkte hur trött jag egentligen var. Det kändes som om mina fötter var förankrade med bly. Jag gömde adresslappen i fickan – det som gamlingarna brukade kalla "pistol-fickan".

Jag gick tillbaka till hotellet. Mitt humör var märkbart bättre. Jag brukar känna mig lättad och återfå balansen efter en lång, utdragen ovisshet. Men jag kunde inte låta bli att muttra lite för mig själv om den gamle:

”Här leker han spionlekar med mig... Vem vet vilka nöjen han haft med flickan under de här två dagarna? Övervakade? Pyttsan... Varför släpa hit henne? Ryssar alltså – man förstår sig inte på dem. Skickar samovar till Tula, som man säger. Men å andra sidan – vilken kvinna! Under dessa två dagar på hotellet har jag inte sett någon som henne. Säg vad ni vill, men världens vackraste kvinnor finns i Ryssland. Förr brukade man tala om skönheter i Aleppo. Aleppo hit och dit – jag talar om det jag sett med egna ögon.”

Sasha – så kallas den gamle, men riktig namn Alexander Podrabinek – och jag har känt varandra länge. Jag träffade honom för första gången på Krim, introducerad av den krimtatariske ledaren Mustafa Dzjemilev. Mustafa satt sammanlagt 17 år i fängelse. Hans enda brott? Att försvara sitt folks rättigheter efter att de deporterats från sitt historiska hemland. Sasha satt också inne under sovjettiden – för sina politiska åsikters skull. Idag ser människor som han det som sin plikt att stödja frihetskämpar världen över.

Själv kan jag inte skryta med några heroiska handlingar från sovjettiden. Jag bara tycker om sådana människor. Det är det här lilla "viruset" som fört mig hit.

Jag öppnade dörren till rummet och klev ut på balkongen. Även om stadens huvudgator låg badade i ljus, glödde lyktorna i vissa kvarter bara svagt. Monumentet på Plaza José Martí reste sig nästan i höjd med mitt eget golv, på nittonde våningen. Gatan 23 slingrade sig genom staden, passerade hotellet och dog ut i bukten. Den milda Atlantvinden förde med sig ett nattligt daggskimmer över Havannas gator. Det kändes som om varje droppe landade på min halvt bara hud – som miljontals små beröringar.

Bekymmerslöshet – det är den ljuvaste känslan ett hotellrum kan ge. Jag sträckte ut mig i sängen med en sådan inlevelse att mitt vrål nästan skrämde mig själv. ”Bukowski var en klok

man!” Först mindes jag hans svar till en journalist, sedan honom själv. Vi hade träffats 1998 på III:e Internationella Människorättskonferensen i det polska parlamentet i Warszawa. Vi pratade länge, men det som etsat sig fast var hans ord:

"Demokratisk kamp är en lång process. Självständighet är inte detsamma som frihet. Ni har ett svårt uppdrag. Oljan kommer att bli ert elände – men först senare."

Han var verkligen en klok man. Han hade både förstått framtiden för oljerika länder utan demokrati – och känt smaken av den frihet ett hotellrum kan erbjuda.

Inlindad i hotellrummets frihet somnade jag.

Kvinnor i vitt

...Solen gjorde vad den gjort i miljoner år – också denna morgon i december 2006. Den skyndade inte. Den vecklade långsamt upp nattens mörker, omslöt det sedan varsamt, höll det nära, som i en öm omfamning. Ur detta möte föddes ett ljus – vitt, rent och tyst. Ljuset smög sig försiktigt fram över jorden, letade efter sin plats. En strimma av det, som sluppit förbi gardinens kant, kröp över golvet mot min säng. Tyngden av sömnen började smälta bort just där strimman nuddade mitt ansikte.

Ljuset kom viskande – men fångade mina ögon med ett plötsligt grepp.

Med svidande ögon gnuggade jag undan sömnen. Jag ignorerade musklernas och ledernas protester, reste mig upp och drog undan gardinen. Steg ut på balkongen. Morgonens solstrålar klistrade sig mot min bara hud. Det var som om solen tänt en stor eld över Atlanten – ett oändligt hav i lågor. Värmen från denna "eld" slickade mitt ansikte, smög sig in i kroppen.

Från hotellbalkongen såg jag en halva av Mexikanska golfen, den andra halvan – Havanna. Morgonen hade kommit över havet för att väcka staden. Gata för gata, kvarter för kvarter, låg Havanna framför mig som en utbredd karta. Här hade "kommunismens sol" inte som hos oss stigit upp från norr – utan från öst, från sin naturliga riktning. Den hade stigit för att ge ljus åt denna ö, för att tända en framtid. För att föra miljontals människor in i ett vitt, nytt dagsljus.

Om varje ljusstråle förde lycka med sig, så vore allt så mycket enklare...

Idag ska jag träffa en av de där miljonerna.

Jag gick tillbaka in i rummet och började klä mig. Ur den trånga, djupa "pistol-fickan" i byxan fiskade jag fram adresslappen med två fingrar. I Havanna skrivs adresser inte som i Baku – förutom hus- och lägenhetsnummer anges också vid vilket gatuhörn byggnaden ligger.

Jag hittade Elnur i restaurangen. Hans flyg hade landat efter midnatt, så vi hade inte kunnat ses tidigare. Elnur tog examen från universitetet i år, och han talar flera språk. Det är inte lätt

att hitta spansktalande tolk i Baku – jag hade tur. Och det hade han med. Att få använda sin spanska här var en fantastisk möjlighet.

Vi möttes utanför hotellets entré vid den tid vi bestämt för att leta upp vår okända kontakt. Vi passerade förbi de leende taxichaufförerna som om vi inte sett dem. I Kuba tillhör de flesta taxibilar staten. Det finns också privata som kör taxi med sina egna bilar, men de är ofta mycket gamla. Generellt sett domineras gatubilden av amerikanska bilar från 1940–50-talen och sovjetiska fordon från 60–80-talen. Det finns en enkel anledning till att dessa bilar stannar i samma familj i decennier – de kan inte säljas. Därför går de i arv från generation till generation.

Jag hade hört att taxichaufförer här ofta samarbetar med säkerhetstjänsten. Därför sade jag till min vän: "Vi stoppar en bil från gatan." Min unga vän, som för första gången såg kommunismen med egna ögon, litade fullt på min erfarenhet och följde mina instruktioner med entusiasm – han kände sig som en del av en historisk uppgift.

En uråldrig "Chevrolet" rusade fram genom Havannas gator, lämnade efter sig ett blått moln av rök. Föraren pratade oavbrutet, ibland med stor inlevelse. Hur Elnur kunde skilja hans ord från den rytmiska Mambo-musiken som fyllde bilen, är fortfarande ett mysterium för mig.

Jag förstod inte vad som sades, men såg att Elnur var engagerad. Han ställde många frågor. Han hade lagt märke till att det inte fanns några satellitantennor på byggnaderna. Föraren förklarade att sådana är förbjudna i Kuba, och att man till och med kan fängslas för att ha en. Folk installerar dem ändå i smyg, men säkerhetstjänsten har särskilda apparater för att upptäcka dem snabbt.

Så började Elnurs första möte med kommunismen. Och jag – som en gång själv tillhört det sovjetiska folkets "lyckliga familj" – iakttog honom med nyfikenhet.

Vi steg ur bilen två kvarter från adressen. Jag ville inte att chauffören skulle veta exakt var vi skulle. Vi gick vidare till fots en stund.

Vedado är ett bostadsområde i Havanna där husen mest består av tvåvåningsbyggnader som påminner om varandra. Människorna som bor här tillhör medelklassen – eller vad som i Kuba räknas som medelklass. Men här bor också "revolutionens väktare". Egentligen är de också vanliga kubaner – men ändå inte riktigt.

I varje kvarter finns ett kontor för dessa "väktare". De liknar våra gamla JEK-kontor, men deras egentliga uppgift är att övervaka grannarna och rapportera misstänkta aktiviteter till säkerhetspolisen. De ska vara revolutionens ögon – men lägger sig ofta i mycket annat. Kort sagt: obehagliga typer. Ju längre bort från dem man håller sig, desto bättre. Rädslan och misstänksamheten som dessa skapat känner vi igen från bolsjevikernas 1930-tal – man kan inte lita på någon, inte ens sin egen familj.

Vi hade hittat rätt adress. Nu gällde det bara att ta sig in utan att väcka uppmärksamhet. Även små barn här kunde se att vi inte hörde till. Det hjälpte inte att vi klädde oss som turister – turister brukade ändå aldrig röra sig i dessa kvarter.

På balkongen på andra våningen stod en vacker kvinna och hängde tvätt. Hon hade ett varmt ansikte. I ett ögonblick pausade hon och gav oss ett leende – så äkta och välkomnande att det nästan fick mig att tänka på annat. Vacker var hon, inget snack om saken.

Vi gick förbi byggnaden. Vi behövde dubbelkolla adressen, se om porten var låst, få en känsla för omgivningen. När vi kom tillbaka tittade kvinnan ännu mer uppmärksamt på oss.

– Det är hon! sa jag.

– Hur vet du det? frågade Elnur – för första gången anade jag en skugga av tvivel i hans röst.

– Det är min magkänsla. Det här är huset där den kände dissidenten bor. Det är nog inte första gången folk som vi dyker upp här.

– I så fall är vi redan under uppsikt...

– Låtsas som ingenting! Fråga henne bara!

Elnur vred sig 360 grader, som för att visa ett intresse för omgivningen, och riktade sedan sin blick mot kvinnan på balkongen. Han sade något som jag förstod som:

– Hej. Vi söker fru Dalgado.

Det var som om en bukett rosor på balkongen plötsligt började röra sig, och kvinnans leende vecklade ut sig som kronbladen på en ros. Hennes stora, glänsande ögon log mot oss. Med en gest pekade hon på byggnaden och sa artigt:

– Gå upp till fjärde våningen.

Vi gick in genom dörren, och hon bjöd oss in. På en gammal svartlädersoffa visade hon oss var vi kunde sitta. Hon plockade undan kläder och flyttade bort ett badkar från mitten av rummet. Efter en snabb uppfräschning tog hon av sig sitt överkast. Hon presenterade oss för en ung kvinna som såg ut som om hon just hade vaknat. Om hon inte hade sagt att det var hennes dotter, skulle jag ha trott att det var hennes syster eller en väninna.

Efter några minuter återvände hon med två koppar kaffe, som påminde om den söta kaffe som Krimtatarerna brukar brygga. Hon satte ner kopparna på ett litet bord och satte sig i en fåtölj mitt emot oss. – Gisela Dalgado, presenterade hon sig.

Om hon inte hade talat, skulle jag ha trott att jag stod framför en vacker österländsk kvinna. Hennes stora ögon påminde om den sydzambazjan sångerskan Googoosh. Hennes ansikte var slätt utan rynkor. Hennes hals, axlar och armar var slanka och avslöjade kroppens ungdomlighet. Denna ungdomlighet var, efter ögonens glans, det andra synliga tecknet på livslust hos kvinnor.

Hon var klädd i en grön ärmlös topp med öppen halsringning och en lång kjol. Utan att ha ansträngt sig för att vara vacker, utstrålade hon ändå en naturlig skönhet. Hennes kroppsmått påminde inte om en tjugoårig flickas, utan snarare om en modig kvinnas. Om det inte hade varit för några grå hårstrån, skulle jag ha trott att hon var en ung kvinna. Jag trodde att denna kvinna var den förra frun till hennes man. Men jag skulle snart få veta att jag hade fel.

Vår konversation började genast. Efter en timme skulle man ha trott att vi varit vänner i hundra år. Gisela, som blev förvånad när vi visade henne var Azerbajdzjan låg på en karta, betraktade oss som exotiska varelser. Hennes blick var hela tiden fäst vid Elnur. När vi pratade med hennes mamma, passade hon på att ställa frågor så fort det blev en liten paus.

Jag drack mitt kaffe i tre klunkar. Sötman påminde om den kaffe som Krimtatarerna brukar brygga. Jag reste mig upp och började ta bilder på henne från olika vinklar, försökte fånga intressanta ögonblick.

Gisela var datorspecialist. Men hon fick inte arbeta inom det området. Anledningen var enkel – en politisk fånges, en "folkets fiendes" fru får inte arbeta, särskilt inte med strategisk teknik som datorer.

Hennes man, en fysiker till yrket, var en välkänd dissident. På grund av sin ihärdiga kritik mot Castro i utländsk press hade han dömts till tjugofem års fängelse. Han hade avtjänat fyra av dem. På Kuba är ett tjugofemårigt straff inget ovanligt. Om inte "Kvinnor i vitt", en rörelse där Gisela själv var aktiv, hade fått världens uppmärksamhet, hade han kanske dömts till döden som landsförrädare – eller fått livstid.

Rörelsen "Kvinnor i vitt" består av kvinnor vars fäder, bröder, makar eller söner är politiska fångar. Efter deras protester blev det till och med förbjudet att bära vitt på gatan. Men det finns alltid kvinnor som trotsar förbudet. En gång mötte jag en sådan kvinna. När jag försökte fotografera henne ryckte hon till som om jag skrämt en fågel ur sitt bo. Jag hann bara ta en enda bild – och i hennes blick, riktad rakt mot kameran, fastnade en skräck så naken att den nästan brände.

Kuba har ett av världens mest outhärdliga fängelsesystem. Sjukdomar frodas, tortyr och förnedring saknar gränser. Att komma ut därifrån vid liv är få förunnat. Man jämför Kubas metoder med nazisternas Gestapo eller bolsjevikernas NKVD. Gisela var förstas orolig för sin mans hälsa. Hon berättade att han nyligen suttit i isoleringscell. Hans ben var svullna, han kunde knappt gå. Vänner i Mexiko hade skickat medicin, och hon hade lyckats föra den till fängelset – men hon tvivlade på att han skulle få den.

Just då gick Giselle fram till buren vid väggen. Hon matade fåglarna med en röst så öm att vi båda tystnade. Hon sa att när hon tog hand om dem, kändes det som om hon tog hand om sin sjuke pappa i fängelset.

Giselle studerar vid Havannas universitet – dock inte vid den fakultet hon drömt om, utan vid den som staten ansåg lämplig. En dissidents dotter får inte bli diplomat. När vi frågade varför, behövde hon bara ett ögonblick för att öppna sitt hjärta. Vi fick veta att Havannas universitet grundades redan 1793. Det låter otroligt, men så är det: universitetet har 55 fakulteter. På Kuba är utbildning obligatorisk och skolplikt upprätthålls med järnhand – föräldrar till barn som inte går i skolan riskerar upp till fyra års fängelse. Alla måste studera, men det är staten som bestämmer vad.

Senare visade Gisela oss sitt bibliotek. Hon är koordinator för de 137 oberoende bibliotek som finns över hela landet – detta är det största. På Kuba fungerar biblioteken ofta som ersättning för civilsamhällets organisationer. Nu återstår bara 83; resten har regeringen stängt. Säkerhetspolisen gör regelbundna räder och rensar ut "oönskad litteratur". Trots allt kan man här hitta böcker som aldrig skulle få plats i statens bibliotek.

Säkerhetspolisen är ett ständigt hot för dissidenter, deras familjer, och alla som ägnar sig åt samhällsengagemang. Datorer, skrivare, skrivmaskiner, politisk litteratur – allt sådant river i ögonen på regimen. Därför gör de husrannsakingar och beslagtar det mesta.

Jag uttryckte min oro över att vårt besök kunde utsätta dem för fara. Hon svarade med höjd röst: ”Regeringen betraktar redan alla som träffar utlänningar som oppositionella. Ni är gäster. Om de inte vill att vi ska ses, får de väl sätta en vakt vid dörren. De vet mycket väl att ni är här. Kanske kommer de efter att ni har gått.” Hon sa det så tydligt, nästan som om hon ville att någon skulle höra. Kanske visste hon att hennes hem var avlyssnat – och valde att tala rakt till dem som lyssnade.

Efter det beslutade jag att inte lämna över den laptop, de politiska böckerna på spanska, filmerna och DVD-spelaren förrän vi möttes igen i stan dagen därpå.

Nästa dag träffades vi med dem på vårt hotell, ”Habana Libre”, och bjöd in dem till lunch. För lokalbefolkningen är det förbjudet att utan tillstånd gå in på turistområden. Gisela hade passerat hotellet varje dag men hade aldrig varit där tidigare. Eftersom vi var med dem kunde de gå in. Jag frågade om det var riskabelt för dem, men hon svarade att alla platser är desamma; oavsett var vi åt med en utlänning skulle de ändå veta. ”Om ni är rädda är det en sak, men jag är inte rädd för dem”, sa hon och öppnade skrattande hotelldörren för oss. Det var första gången de såg hotellets inre, och de tittade omkring sig med sådan förundran att...

Det som mest imponerade på dem var priserna på menyn. Elnur översatte viskande: ”De vill inte äta något, säger att den billigaste rätten här kostar lika mycket som en kubanens månadslön.” Vi insisterade, men de sa knappt ett ord. Här samarbetar alla – från servitörer till portier – med säkerhetstjänsten. Så jag började prata själv.

Jag berättade för dem om Azerbajdzjan, dess historia, frihetskamp, Nagorno-Karabach-konflikten och nuvarande situation. De lyssnade uppmärksam och ställde frågor. Från deras ord igår och frågor idag blev jag mer övertygad om att Gisela var en kunnig och världsvan kvinna. (Samtal med intelligenta kvinnor är alltid trevligt; om de dessutom är vackra, kan man knyta band inte bara med sitt intellekt utan också med sitt hjärta.)

Hon hade läst mycket. Kampen för folkens frihet och demokrati, särskilt Polens ”Solidaritet”-rörelse, och problemen som postsovjetiska länder ställs inför under övergångsperioden intresserade henne mest. Från hennes frågor förstod jag att hon var mer intresserad av situationen efter regimens fall än av kampen mot den nuvarande regimen. Hon ställde frågor om politiska friheter, flerpartidemokrati, medborgerlig politisk aktivitet, press- och valfrihet i postsovjetiska länder. Mina svar förvånade henne. I hennes föreställning borde Azerbajdzjan, liksom de flesta postsovjetiska länder, ha gjort betydande framsteg under dessa år. Jag förklarade för henne hur svårt det är att bygga ett demokratiskt samhälle, att det krävs lång tid och nya generationer. När jag var klar med min förklaring ställde hon en oväntad fråga: ”Vad är då skillnaden mellan ert land och Kuba? Är det värt att kämpa så mycket och offra så mycket för detta?”

Den dagen svarade jag inte på hennes fråga. Jag lovade istället att skriva ett långt brev. Gisela fick tillstånd att besöka informationscentret vid Schweiz ambassad en gång i månaden, och det var då hon fick tillgång till internet. Hon kunde bara läsa och svara på mejl där.

...När vi skildes åt, kramade hon oss som gamla vänner sedan hundra år. Så enkel och varm hon var... Människor från fattiga, slutna länder är ofta sådana. Deras blickar är rena, så klara

att man kan se rakt igenom dem. Det går inte att beskriva med ord hur de ser på människor som de tror är fria och lyckliga – det måste upplevas. Det är en välbekant syn för den som någon gång sett hur sovjetmänniskor en gång tittade på européer och amerikaner.

För ett ögonblick kände jag mig som en lyckligt lottad medborgare från det där okända fria landet långt bort, där oceanens vågor når sin ände. En underbar känsla. Men tyvärr – det är bara en känsla, som ett moln som flyktigt passerar mellan löven mot en skymt av himlen.

Jag tog hennes axlar med båda händerna och såg henne i ögonen. "Din man kommer snart att bli fri. Han kommer inte att behöva sitta där i 21 år, inte ens i 21 månader," sa jag.

Hur tröstande dina ord är beror på hur mycket du själv tror på dem...

Så tog min första korta resa till Kuba slut. När jag återvände till Baku skrev jag ett långt brev till henne. Ett brev som senare översattes under titeln "Kvinnan i vitt" och spreds bland Kubas demokratiska kretsar.

Ett brev från Nostradamus

Det hade gått ganska lång tid utan ett enda livstecken från "kvinnan i den vita klänningen". Kanske hade mitt brev inte nått fram? Eller hade hon förbjudits att besöka ambassadens internetcenter? Någon annan förklaring kunde jag inte tänka mig. Hon hade rätt att använda ambassadens internetjänster en gång i månaden – en dag hon alltid såg fram emot med barnslig iver. Det var osannolikt att säkerhetstjänsterna hade manipulerat hennes e-post, och ambassaden borde trots allt ha vidtagit ordentliga åtgärder för informationssäkerheten. Alltså måste det finnas en annan, mer allvarlig anledning.

Trots att jag kallade det ett brev, var det i själva verket en omfattande artikel på femton sidor med titeln "Till kvinnan i den vita klänningen". Jag hade slitit med texten i tio dagar. Nu verkade det som att allt arbete och pengarna jag lagt på översättningen var förgäves. Först senare skulle jag få veta att Människorättskommittén hade gillat brevet och ville sprida det bland kubanska aktivister. Till skillnad från publiceringen i azerbajdzjanska medier, där jag inte fick något betalt, skulle jag dessutom få ett bra arvode för den här texten. Men allt detta låg fortfarande i framtiden.

Brevet var egentligen ett svar på en fråga Gisela ställde under lunchen på hotellet Habana Libre, efter mitt långa tal om Azerbajdzjan. Hennes fråga var inte enkel:

"Så vad är det egentligen som skiljer ert land från Kuba? Är det verkligen värt att kämpa så mycket, att offra så mycket för det?"

"Hej!

Jag tänker nu allt oftare på de olika ämnen vi hann beröra under våra två korta möten, och minns våra samtal med värme och en lätt sötma. Samtidigt har jag inte glömt mitt löfte – att svara på din sista fråga:

”Så vad är det som skiljer ditt land från Kuba? Är det verkligen värt all denna kamp, alla dessa uppoffringar?”

Det är en svår fråga – och kräver ett omfattande svar. På hotellet i Havanna, omgivna av misstänksamma servitörer, fanns det ingen möjlighet att tala öppet eller djupt. Men ett brev... det är lättare att skriva.

...Vet du, demokratin är som en frukt som mognar långsamt – ju mer den mognar, desto rikare blir dess smak. Den kräver enorma uppoffringar, ihärdigt arbete och en slags galen kärlek.

...Demokratin liknar en ömtålig planta i karg jord – rotlös, svag, känslig och i behov av ständig omsorg. Men om den väl fäster, slår rot och börjar gro, blir den mer älskad än den mest storvuxna ek. Som ett efterlängtat barn i en familj som väntat för länge.

...Demokratin är ett utrymme för harmoniskt samspel, där ömsesidig kommunikation är livsviktig. Den älskar det subtila – det grova är henne främmande. Den är som en klocka vars alarm uppstår ur det samverkande spelet mellan alla små och stora kuggar i dess inre – inte som kyrkklockan som med ett brutalt ryck får klang av en enda människas kraft.

...Demokratins största utmaning är att den måste övertyga. Övertygelse är demokratins själva kärna. Auktoritära system behöver inte det – att övertyga är svårare än att lura. Därför är auktoritärt styre enklare än demokratiskt.

...Sovjetunionens fall blev startskottet för många folks vandring mot frihet och demokrati. Vi började från samma punkt, men vi kom olika långt. Alla befinner vi oss nu på olika platser längs detta maratonlopp. Mitt land har inte kommit särskilt långt. Den demokrati vi drömde om har vi ännu inte byggt. Det finns många skäl – både yttre och inre: kriget, oljan, vår muslimska kultur, vårt österländska arv, vårt läge i södern... När det behövs hittar man tusen ursäkter.

...Trots att vi ligger efter de utvecklade demokratierna, har vi ändå vunnit vissa friheter. Men jag kallar dem ”halva friheter”. Du vet ordspråket om glaset – det halvtomma eller halvfulla. Från USA eller Europa ser vår demokrati ut som halvtom – men från Kuba ser den ut som halvfull.

...Låt mig räkna upp de friheter vi har uppnått, så kan du själv avgöra skillnaden. Även om de är ofullständiga, även om de ofta kränks brutalt – är de inte ändå värda kampen?

Rörelsefrihet

Jag kan skaffa ett pass och resa vart jag vill i världen – även till Kuba, för att träffa dig. Men om jag bjuder dig till mitt land, kan du inte komma. Din stat skulle helt enkelt inte tillåta det. Jag kan bo och arbeta i vilken stad som helst i mitt land, utan att behöva tillstånd eller registrering. Du däremot – om du vill bo eller jobba i till exempel Santa Clara, måste du ha ett särskilt tillstånd. Gör du det utan, blir du arresterad.

Äganderätt

Jag har rätt att äga – hus, mark, vad som helst. Jag får sälja, byta eller skänka min egendom. Du äger ingenting. Huset du bor i, marken du går på – allt tillhör staten. Hos er kan staten kasta ut en "bråkig medborgare" ur sitt hem och skicka honom till ett av otaliga arbetsläger – i kommunismens namn.

Kommunikation

Jag kan ringa, skicka brev, fax, ta emot meddelanden från hela världen. Jag har rätt och möjlighet att använda internet överallt – hemma, på jobbet, ute på gatan. Du måste gå till en utländsk ambassads internetcenter för att få tillgång. Och inte ens alla – bara du och ett fåtal andra aktivister. För resten är det otänkbart.

Fri marknad

Hos oss är det bara en fråga om förmåga och initiativ att driva eget företag – i vilken form som helst. Jag får knyta affärskontakter både i landet och internationellt. Hos er är det inte bara förbjudet – det ses fortfarande som ett "borgerligt avfall", en kvarleva från "det ruttnande kapitalismen".

Valfrihet

Jag har rätt att välja: skola för mina barn, sjukhus i mitt land eller utomlands, böcker att läsa, filmer och musik att ta del av, tv-kanaler från hela världen. Hos er gör staten alla dessa val åt individen.

Politiska friheter

Här kan jag starta ett politiskt parti, kandidera som oberoende i val, grunda en oberoende tidning och skriva vad jag vill. Hos er finns inget av detta.

Listan kan göras ännu längre...

Ända tills nyligen var också vi berövade alla dessa friheter.

Precis som hos er. Visst, många av de friheter jag räknade upp är bristfälliga, ofullständiga, långt ifrån vad vi drömt om. De kränks ofta, blir färre för varje år. Men frihet är som vatten, som luft – även en klunk, ett enda andetag är dyrbart.

Så säg mig nu – är det inte värt att kämpa för detta? Att offra något för det?

Dagen då ni bygger ett fritt samhälle är inte långt borta.

Det syns klart och tydligt!

Med respekt,

Vahid”

Tre månader senare fick jag ett brev i min inkorg.

Jag öppnade det med samma nyfikenhet som ett barn som sliter upp en födelsedagspresent. Giselas svar var kort men full av liv:

”Kära Nostradamus!

Du fick rätt. Det är otroligt! Roberto har blivit frisläppt. Han är hemma! Lite sjuk, hans ben är svullna. Men det viktigaste är att han är fri. Vår dotter höll sitt löfte – så snart hennes far kom hem, öppnade hon buren och släppte ut fåglarna i frihet.

Jag håller med dig – även era ofullständiga friheter är värda att kämpa för. Vi kommer också att bli fria, det är säkert – och vår frihet kommer inte att vara halv!

Vi omfamnar dig varmt!

Gisela”

Jag läste brevet. En varm, mjuk, berusande känsla flöt upp inom mig – som en vätska man kunde se, känna, höra. Det var som om den kröp uppför kroppen, slickade huden likt en slingrande orm, och steg ända till ansiktet. Där drog den mina ansiktsmuskler utåt, som om glädjen själv ville bli synlig.

Det var glädjens, tillfredsställelsens spegel i mitt ansikte.

Och hur kunde det vara annat? Bara tre månader tidigare, när jag inte visste hur jag skulle trösta henne, hade jag sagt de där orden:

”Din man kommer snart att bli fri. Inte om 21 år. Inte ens om 21 månader.”

Och det är sant – tröstens kraft beror på hur djupt du själv tror på dina egna ord...

Min nästa resa till Kuba gick via Cancún i Mexiko.

Cancún ligger vid Karibiska havets kust. Här finns oändliga stränder, och hotell som ligger som pärlor på ett snöre längs hela kusten. Det är en av regionens största semesterorter. Människorna är kortväxta, leende och varma. Det är svårt att tro att dessa människor skulle vara ättlingar till "Karibiens pirater". Men det spelar ingen roll – vi liknar ju inte precis Babek¹ eller Koroglu² heller. Det enda som är uppenbart är att det här är ett paradys på jorden.

Flyget från Cancún tog mig till Havanna på 50 minuter. Klockan var långt efter midnatt. Jag var utmattad. Ville bara ta mig ut snabbt, slänga mig i en säng och sova. Mexiko hade varit en plåga. Det visade sig att även transitresenärer behöver visum där. Så i Cancún tog de mitt pass och låste in mig i ett glasrum med stängd dörr. Att skrika och gorma hjälpte inte – ingen skulle höra, och om någon hörde skulle de ändå inte förstå. Tanken på att efter sex timmars lidande i detta glashäkte hamna i händerna på Havannas gränskontrollanter som skulle börja rota i min resväska, gjorde mig rasande.

Min väska var som ett litet bibliotek, en liten videotek: full av böcker och filmer riktade till fria journalister, författare, konstnärer, lärare, människorättsaktivister, religiösa – kort sagt, medborgare med samhällsengagemang.

Till exempel:

¹Babek född 795, enligt vissa källor 798, död januari 838, var en av de främsta azerbajdzjanska upprorsledarna under 800-talet mot det abbasidiska kalifatet.

²Koroglu är en mytisk hjälte från Azerbajdzjans epos.

Albert Camus "Pesten", Franz Kafkas "Processen", Arthur Koestlers "Natt klockan tolv på dagen", Friedrich Hayeks "Vägen till trälldom", "Frihetens grundvalar", George Orwells "1984", Varlam Sjalamovs "Berättelser från Kolyma", Natan Sharanskys "Försvaret av demokratin: Frihet kommer att segra över tyranni och terror", Hans Falladas "Ensam i Berlin", böcker av Milan Kundera, Czesław Miłosz, Aleksandr Solzjenitsyn, och många fler.

Filmer: "Öst–Väst", "Arbats barn", "Doktor Zjivago", "Att döda en präst", "Gandhi", "Mästaren och Margarita", "Den första kretsen", "Himmelska fridens torg", "Underground" – och verk av Andrej Tarkovskij, Miloš Forman, Andrzej Wajda, Steven Spielberg och många fler.

Till kvinnorna hade jag köpt tvål, schampo, tandkräm och några inte alltför dyra parfymer – på eget initiativ. Sådant är svårt att få tag på där.

Även här finns det en sorts svart marknad, precis som vår gamla "Kubinka"³.

Men de flesta har inte råd att köpa något där. På flygplatsen hade jag heller inte glömt att plocka på mig de senaste numren av spanskspråkiga tidningar och magasin – att ta med nyheter från den fria världen till dem jag skulle träffa, kändes som en god gärning. Det är som att ge en färsk tidning till en politisk fånge – så känns det.

Jag visste att det var riskabelt att passera gränsen med så många DVD-filmer och böcker. Visst, nuförtiden tar de inte sådant på lika stort allvar, men man kunde ändå råka illa ut. Jag hade en färdig förklaring om någon skulle fråga:

"Jag ska ge dem i present till nya vänner."

För 10–15 år sedan hade ett sådant argument inte funkat. Då kunde du inte ta in ens en enda bok öppet. Jag minns det tydligt – 1996 skakades hela landet av nyheten att en gammal dissidentvän till mig "hade korsat gränsen olagligt vid Quba". En journalist ringde mig tidigt på morgonen, hoppades få bekräftelse på ett scoop:

"Det går rykten om att din amerikanska vän har gripits när han försökte korsa Russlands gränsen vid Quba. Världsmedia skriker, men våra myndigheter säger att de inte vet något. Jag försöker förklara hur allvarligt det är – men ingen bekräftar."

Jag ringde runt till vänner, men det fanns varken internet eller mobiltelefoner då. Framåt kvällen fick jag veta att han inte hade gripits i Quba⁴ – utan i Kuba, på Havannas flygplats!

Tydligt hade de hittat Solzjenitsyns "GULAG-arkipelagen" gömd i en burk barnmat i hans väska. I andra burkar låg liknande litteratur. Efter tre dagars förhör förklarade de honom "persona non grata" och skickade hem honom. Ett felaktigt telegram från en rysk nyhetsbyrå hade fått våra gränstrupper att mobilisera i onödan – tack vare en journalist.

³ "Kubinka" var en berömd svart marknad i Baku under Sovjettiden, en inofficiell handelsplats. Där köpte och sålde människor varor som var svåra att få tag på under sovjettiden – kläder, matvaror, valuta, teknik och andra produkter.

⁴ Quba är en stad i Azerbajdzjan vid gränsen mot Ryssland.

Men den här gången tittade ingen i mina väskor. Jag gick lugnt ut i staden. Satte mig i en taxi och sade adressen.

Jämfört med mitt förra besök var gränsövergången mycket mjukare – det kändes tryggare. Istället för att ta in på hotell åkte jag direkt till lägenheten som min vän Elnur, min tolk, hade hyrt i förväg.

Hyresvärden visade mig snabbt till rummet och försvann. Jag klädde av mig och somnade nästan genast. Elnur sov redan.

Vi visste båda vart vi skulle nästa morgon – till Giselas hem...

Chamayra

Jag hade inte väntat mig det – dörren öppnades av en stor man istället för den fina, graciösa kvinnan jag hade föreställt mig. Hans ansikte var trött och likgiltigt. Jag kände direkt att han inte var glad över vårt besök.

Vi frågade efter husfrun, och han sa att hon skulle komma efter lunch. Kubanjoreernas syn på tid är som vår – "efter lunch" betyder egentligen "Gud vet när".

Mannen framför oss var Giselas man, som just släppts från fängelset, det var uppenbart. Hans bild på väggen bekräftade det.

Han visade oss motvilligt till en plats, där han satte sig på den soffa där hans fru brukade sitta vid vårt förra besök.

Han betraktade oss med misstänksamma ögon och började prata motvilligt och utan entusiasm. Ju mer han talade, desto mer hetsig blev han, och desto svårare blev det för tolken att förstå honom. Hans klagomål förvirrade oss: "Här pågår en allvarlig kamp, men diasporans och internationella organisationers hjälp når inte fram. En del förloras där, en del försvinner på vägen."

Jag hade aldrig föreställt mig att bli anklagad för något sådant. Jag visste inte vad han pratade om. Jag visste inte vad jag skulle säga. Jag hade hört talas om den rika kubanska diasporans hjälp i Miami. Regeringen tillät tidigare inte sådant stöd, men nu ignorerar de det, eftersom en stor del av den hungriga befolkningen lever på hjälp från släktingar utomlands.

Han måste ha förväxlat oss med någon annan. Men jag kunde inte vara tyst, så jag svarade lika hårt: "Vi delar inte ut hjälp, ni anklagar oss utan grund. Förresten, vi har också hört att här finns politisk opposition, dissidenter och samhällsengagerade personer som marginaliseras. Vi är här för Giselas skull, inte för er."

Elnur översatte ivrigt, men det verkade inte göra honom gladare. Mina ord förändrade hans ansiktsuttryck och tonfall. "Självklart menar jag inte alla", sa han.

Han kände inte igen oss. Kanske hade Gisela inte berättat för sin man om oss, om vårt besök från Azerbajdzjan. Annars skulle han inte ha mött oss så här.

Vi tog själva initiativ till samtalet. Vi berättade att vi varit här för sex månader sedan, att vi med övertygelse sagt till hans fru att han snart skulle släppas fri, och vi nämnde brevet med titeln ”Kvinnan i den vita klänningen”. Plötsligt reste han sig som om han mindes något: “Nostradamus!” utbrast han och kramade oss. På ett ögonblick förändrades hans uppträdande totalt. Han hade känt igen oss. Tröttheten och likgiltigheten i hans ansikte var som bortblåsta.

Roberto är en av samordnarna för Unidos, en illegal politisk rörelse. Organisationen har tagit fram ett reformpaket för ekonomin. Han tror att politiska reformer följer efter ekonomiska friheter, och han ser Kina som en modell för Kuba:

- Vi studerar Kina noggrant. Deras utvecklingsmodell passar oss bättre.
- Jag tror inte på någon modell utan demokrati. Kuba behöver en egen väg. Ett land kan vara rikt – flera arabländer är det – men utan politiska friheter finns ingen garanti för stabil utveckling och välstånd över generationer.
- På Kuba med elva miljoner invånare sitter 26 journalister fängslade. I Kina, med två miljarder invånare, är det 25. Ekonomisk utveckling ökar de politiska friheterna.
- Auktoritära regimer är starkare i agrara samhällen. Ekonomisk tillväxt driver urbanisering, och urbanisering underminerar auktoritära regimer. Kinas mäktiga framtid hänger på ett samspel mellan ekonomisk uppgång och demokrati. Hos er kan den processen gå ännu snabbare. Investeringar från den rika kubanska diasporan i USA räcker för att kickstarta utvecklingen.
- Men om de återvänder och kräver tillbaka sin tidigare egendom kan det skapa allvarliga problem.
- Med rättvisa lagar blir det inget stort bekymmer. De postkommunistiska länderna i Östeuropa löste den frågan framgångsrikt. Varför söker ni en modell i avlägsna Kina när ni har Amerika så nära?
- Antiamerikanismen är djupt rotad. USA:s agerande före och under revolutionen, tillsammans med 50 års statlig propaganda, har satt sina spår i folks medvetande.

Vårt samtal drog ut på tiden. Det fanns fortfarande inga nyheter om Gisela, som skulle ha kommit ”efter lunch”. Vi var tvungna att gå. Vi bjöd in dem till middag, kom överens om tid och plats, och lämnade huset.

Vi tog en taxi och körde längs strandpromenaden Malecón mot stadens gamla del – Habana Vieja. Tanken var att promenera runt och äta lunch innan nästa möte.

Taxin svängde från Carlos Céspedes-avenyn in på Empedrado-gatan och stannade. Vi gick längs en gata kantad av stånd där man sålde gamla och nya böcker, souvenirer prydda med bilder på Che Guevara. Framför oss reste sig en enorm byggnad med nummer 156. Elnur var inte intresserad av böckerna – de flesta handlade om revolutionen, Che Guevara och liknande ämnen. Det var som hos oss förr, när hela bokhandeln var fylld av Lenin och Brezjnev; här ser man överallt José Martí, Castro och Che Guevara.

Den ståtliga byggnaden var San Cristóbal-katedralen, byggd år 1748. Två höga torn reste sig som väktare vid dess sidor – ett av dem med två klockor. Den berömda kubanske författaren Alejo Carpentier kallade denna barockfasad för "förstenad musik".

Mitt emot katedralen låg det livliga torget Plaza de Armas, fullt av turister. På andra sidan torget fanns Museet för kolonial konst, fyllt med rika samlingar.

Gamla Havannas historiska centrum är byggt i nyklassicistisk stil. Många av byggnaderna är arv från kolonialtiden och bär tydlig prägel av barockens arkitekturskola. Från 1700-talet började Havanna dock utveckla sin egen, expressionistiska stil. Här samexisterar klassisk europeisk arkitektur – romansk, gotisk, morisk – med det som kallas Antillisk barock, en lokal variant. Fasaderna pryds av barockdetaljer och andalusiska element. De öppna innergårdarna, så kallade patios, omgivna av murar, gallerier, portar och räcken från flera håll, är utformade i romersk stil.

Inget slår en kall öl i denna heta, fuktiga värme!

Freskerna på byggnadernas väggar, väggmönstren, de s.k. sgraffitireliefmålningarna, ornamenten, mosaikerna runt dörrar och fönster, och färgade glas – allt är en fröjd för ögat. De massiva kolonnerna förstärker byggnadernas storslagenhet och ålder. Dessa byggnader rör en djupt – de liknar en kvinna som åldrats och förlorat sin glans, men vars ungdomliga skönhet en gång måste ha varit bländande. När man ser de fallfärdiga, mögelangripna, försummade husen förstår man att denna stad en gång upplevt sina gyllene dagar.

I mitten av 1900-talet började man, under inflytande från amerikansk stadsarkitektur, resa höghus i Havanna. I de västra, mer välbärgade kvarteren som Miramar byggdes villor i eklektisk stil, medan modernismen fick ett tydligare genomslag längs den sju kilometer långa strandpromenaden Malecón.

...På huvudgatorna luktar det illa. Avloppssystemet fungerar dåligt i centrum. Man kan när som helst få tvåligt vatten på sig från en balkong. Vattenförsörjningen är också ett problem – de som bor på de övre våningarna hissar upp vattenhinkar med rep till sina balkonger. Fontänen på torget Plaza Vieja är inhägnad med ett högt järnstängsel, så att folk inte tar vatten därifrån.

I den tryckande sommarhettan spricker ens läppar av törst, man svettas och ser på det sprutande fontänvattnet bakom galler. Det liknar en religiös renässansmålning...

Dessa historiska monument hotas av förfall på grund av brist på underhåll. Som tur är finns UNESCO. Tack vare dem restaureras vissa byggnader. Regeringen har däremot svårt att ens renovera de byggnader som den har ansvar för. Jag pekade ut en fallfärdig byggnad för Elnur och sa att tiden då miljoner dollar kommer att investeras här fortfarande ligger framför oss. En dag kommer denna stad att återvända till listan över världens vackraste.

Vi slog oss ner på baren Floridita, i hörnet av Obispo och Monserrate. Baren har varit öppen sedan 1817 och valdes 1953 till en av världens sju mest populära barer. Den blev världsberömd delvis tack vare författaren Ernest Hemingway, som ofta kom hit för att dricka sin favoritcocktail, Daiquiri.

Idag vet jag inte vilken plats den intar i världen – kanske inte ens bland de 700 främsta. Här hittar du inga amerikanska drycker. Servitören hade bara hört talas om Cola och Pepsi –

fiendens varor ser man bara hos turisterna. Elnur beställde en juice från Mexiko, jag tog en lokal Bucanero-öl och chips. Ölen kom – chipsen inte. De hade bara hört namnet, men aldrig sett dem i verkligheten.

En mörkhyad flicka som sålde blommor på gatan log mot oss genom det öppna fönstret, sade något och skrattade igen. Vi vinkade henne till vårt bord. Jag hade aldrig sett en så vacker mörkhyad flicka i hela mitt liv. Hon drog ut en stol och satte sig ner. Vi bjöd henne på mat och började samtala.

Samtalet började med vad hon jobbade med. Chamayra berättade om den mödosamma färden från landsbygden till Havanna – hur hon, i strid med lagarna, tagit sig hit för att försöka överleva. När som helst kunde hon gripas och fängslas. Men hon hade inget val – hon måste skicka pengar hem till sin mamma, småsyskon och sin sjuka lilla bebis. Hennes dagliga inkomst låg på omkring en till två dollar, men trots det kunde hon skicka hem 15–20 dollar i månaden.

Chamayra berättade att folk här överlever på vilket sätt de kan: en del tar fotografier, andra skär träfigurer, underhåller turister – och vissa säljer sina kroppar. Hungern och fattigdomen har lett till en lavinartad ökning av prostitution, en snabb spridning av HIV och AIDS, moralisk nedbrytning och ett samhälle i förfall.

Hennes visa ord återspeglades i hennes kloka ögon – två stjärnor som lyste i natten. Hon förtrollade oss med sitt sätt att tala, äta, dricka – ibland försjunken i ett dystert minne, ibland med ett oskyldigt skratt. Med stolthet och entusiasm berättade hon att den gamle fiskaren Santiago från Hemingways "Den gamle och havet" kom från deras by – så innerligt att man själv ville bli den där gamle fiskaren.

Inom loppet av en timme hade vi blivit nära vänner. Hon var inte orolig för sina blommor ute på gatan – om någon ville köpa skulle de säga till. Fast vi hade ätit klart ville vi inte gå. Att ta farväl av denna enkla, vackra kubanska flicka kändes tungt.

När vi reste oss för att lämna kaféet viskade Chamayra plötsligt något i Elnurs öra.

Elnur stelnade till.

Chamayra hade erbjudit sig själv till oss.

Det var som om något brast inom mig. Jag visste inte vad jag skulle säga. Vi gick ut och närmade oss hennes blomstånd. Utan att säga något tog vi fram tio dollar var och köpte varsin bukett. Vi räckte blommorna till henne – som en gåva – och tog farväl.

Jag kommer nog aldrig att glömma hennes stora, glänsande ögon, fyllda av både längtan och sorg, där hon stod och tittade efter oss tills vi svängde runt hörnet. Det var ögonen hos en ung mor, beredd att sjunka till botten av tillvaron – för sitt sjuka barn.

Victor Hugo, du hade så rätt när du skrev: "Despotism fördärvar moralen."

Klockan sju på kvällen, precis som vi kommit överens om, väntade Gisela, hennes man Roberto och dottern Giselle på oss vid Café "Paris". Gisela mötte oss med den varma glädjen hos en gammal vän, Giselle kastade sig om halsen på Elnur, och Roberto hälsade mig med en

exklusiv gåva – tretton hemlagade cigarrer av sorten ”hecho en casa” som inte går att köpa i butik.

Den kvällen delade vi deras lycka – vi åt och drack, lyssnade till färgstarka kubanska melodier, såg på Salsa och Rumba, och dansade själva till Cha-Cha-Cha. I pauserna mellan musiken pratade vi länge och mycket. När vi efter midnatt lämnade kaféet och promenerade genom Havannas gator, kände sig alla som de lyckligaste människor i världen.

Men glädjen som lyste upp denna natt var inte tillräcklig för att skingra sorgen som lagt sig i mitt hjärta. Mina tankar vandrade i de skuggiga gränderna i Havanna – i hörnen där hoppet dör och samvetet tystnar, där Chamayras förtrollande ögon fortfarande jagade mig, och med dem bilden av hennes lilla, hjälplösa barn...

Den heliga glorian

Ramiz Rovshan⁵ har dragit en intressant jämförelse mellan det öppna och det slutna samhället: "Stängda samhällen klämmer människan som en konservburk; där kvävs man, men ruttnar inte eftersom det inte finns någon luft. I öppna samhällen kvävs man inte, men där finns tusentals intryck som får en att ruttna."

Jag skulle vilja fortsätta denna tanke genom att säga att när de slutna samhällenas "lock lyfts" – när "luften släpps in" – visar det sig att många av de tidigare hyllade hjältarna inte alls är "oskyldiga". För att eliminera dessa "oskyldiga hjältar" har vissa postkommunistiska länder i Centraleuropa antagit "lustrationslagar". Genom dessa lagar har arkiven öppnats, och det har blivit klart vad folk sysslade med under den slutna periodens hemligheter. Högt uppsatta kommunister har förbjudits att inneha höga statliga positioner, och så vidare.

En dag visade det sig att en politiker, som länge varit folkets trogna ledare, eller en religiös ledare som betraktades som en moralisk förebild, egentligen var en marionett i händerna på en liten agent från säkerhetstjänsten. Nyheten om att Polens kända kyrkoledare under lång tid varit agent för säkerhetstjänsten chockade det polska samhället. Sådana exempel är många. Visst, det var en smärtsam process, men samhällen med intellektuell mognad och tolerans har genomfört "lustration" med mindre smärta.

Under övergångsperioden, utan att ha genomfört en "lustrationsfas", har vi också haft liknande händelser. När "konservburkshjältarna" avslöjades, efter att vi blivit lurade, insåg vi att många av dem fortfarande är okända för oss. Om arkiven hade öppnats i tid, kanske de ödesdigra händelser som vårt folk stötte på senare inte hade inträffat – till exempel, kanske vi inte hade förlorat Karabach⁶.

⁵ Ramiz Rovshan är en berömd azerbajdzjansk poet.

⁶ Karabakh är en region i Azerbajdzjan. Den var ockuperad av Armenien under 30 år och blev helt förstörd. Karabakh befriades år 2020.

En av de filmer jag uppskattat mest de senaste åren, "De andras liv", är också särskilt omtyckt bland Kubas samhällsaktivister. Filmen spelades in i Tyskland 2006. Den belyser hur säkerhetstjänsten i det forna Östtyskland – Stasi – installerar avlyssningsutrustning i en författares hem, och hur detta blir en spegel för hur total övervakning och rädsla i slutna samhällen bryter ner människans moral, leder till tragedier både på det personliga och samhällseliga planet.

Jag hade med mig flera kopior av filmen.

...Lopes Ramos är en av ledarna för Penklubben. Klubben har fyrtio aktiva medlemmar – oberoende författare som samlats under ett tak. En av grundarna har dömts till 26 års fängelse. Nyligen publicerades det senaste numret av deras almanacka i exil. Översatt till vårt språk blir titeln ungefär: "Förändringens röst". Ramos ger oss ett exemplar, vi tar några till för att ge till andra kubanska vänner. Han är även ordförande i urvalskommittén för almanackan.

Den trånga enrumslägenheten tjänar som vardagsrum, sovrum, arbetsrum och kök på samma gång. Balkongen vetter mot den bullriga Via Blanca, och är nästan en förlängning av själva rummet. I jämförelse med detta liknar de sovjetiska "kommunalkor" femstjärniga hotell.

Klubben anordnar seminarier och möten med unga författare – naturligtvis i hemlighet. Efter att deras texter publicerats i tidskriften Kuba, tryckt som samizdat, greps trettiofem personer av polisen. Jag frågar Ramos, som säger att "skrivaren är statens största fiende", hur intresset för böcker ser ut i Kuba. "Här är intresset för böcker enormt. En bok som smugglas in kan läsas av tio, ibland tjugo personer."

Medan jag lyssnar på honom bläddrar jag i böckerna i skåpet. Jag tänker: "De här böckerna har inte bara undgått att läsas av tio eller tjugo personer – inte ens han själv har öppnat dem. Hur kan en bok utan brutna sidor vara läst?"

Jag visade inte min leda. Jag torkade bara dammet från de eleganta böckerna – mestadels utgivna i Mexiko och Spanien – med en trasa som hängde på en spik i hörnet av bokhyllan, och ställde tillbaka dem på sin plats. När jag föreställde mig glädjen hos dem som skickade dessa böcker till frihetskämpar i ett land stängt mot världen, glädjen som kom från att vara en del av ett historiskt uppdrag, kände jag en verklig bitterhet inom mig. Imitation är imitation överallt – här, i Kuba, överallt...

När jag gick därifrån snurrade en tanke i mitt huvud: 'Alla är en produkt av sin miljö. Tragedin börjar när människor i ett samhälle som offrats för absurda idéer inte inser att de levat ett absurt liv.

Sedan revolutionen 1959 har över hundra tusen kubaner upplevt fasan i fängelser och arbetsläger. Upp till 17 000 människor avrättades. Även konstnärer fick känna av repressionens hårdaste ansikte. Från och med 1961 fastställde Fidel Castro klart vilken roll skapande människor skulle ha i samhället. Denna tydlighet sammanfattades i en enkel slogan: "Inom revolutionen – allt, utanför – ingenting!"

Min reskamrat, en etnograf från Moskva – Lecha, den tystlåtna vän jag brukade kalla världens mest melankoliska tjetjen – kommenterade allt vi såg och hörde med ett lugnt tonfall: 'Vår oppositionella och NGO-folk samma, inte bättre?'

Värmen blandades med bilarnas avgaser och skapade en nästan outhärdlig kvävande luft. Det var precis rätt stund för en kall öl. Vi gick in på det första kafé vi såg. Det påminde om en gammal sovjetisk 'zakusjnik' – en matsal där spritdoften låg tung. Vi valde en rätt var från menyn, där namnen på rätterna var lika främmande som miljön. Vi beställde olika rätter så att den som inte gillade sin egen kunde smaka den andres. Servitrisen avslöjade med gång, kroppsspråk och blick att hon var ny på jobbet. Folk runt omkring tittade på oss med märkliga ögon – inte fientligt, men heller inte vänligt. Vi skulle snart förstå varför.

Maten var god. Det var gott om lök och köttet var välstekt, så jag kunde förbise den främmande smaken från fettet. Lechas rätt var inte heller så dum – en blandning av svarta bönor och ris.

Men när notan kom höll jag på att tappa hakan. Det visade sig att en tallrik 'Camaro', en annan rätt med andalusiskt ursprung som kallades 'Moros y Cristianos' (vilket betyder 'morer och kristna'), två flaskor Bucanero-öl, ett glas mojito, lite sallad samt en skål med skivad mango, ananas, banan, guava och apelsin – allt detta gick på 36 peso, alltså knappt en och femtio i dollar. Inte ens en arbetarmatsal kunde vara så billig.

Det dröjde inte länge förrän restaurangchefen kom fram till oss, ursäktade sig för ett misstag och räckte över en ny nota – 36 CUC.

I Kuba finns det två valutor: CUC (Cuban Convertible Peso), som används av turister, och den icke-konvertibla peso, som används av lokalbefolkningen. CUC känns som riktigt pengar, det prasslar i handen – medan peson mest ser ut som något en hund tuggat på. Kursen är 24 till 1, vilket innebär att en CUC motsvarar 24 peso. En CUC växlas till cirka 80 cent. Regeringen försöker på så vis låtsas som om fiendens valuta är värdelös. Här är det faktiskt euron som är mest eftertraktad.

Tjänster och priser räknas olika för kubaner och utlänningar. Nu förstod vi varför alla på kaféet hade tittat så märkligt på oss. Turister brukade sällan komma hit. Den nya servitrisen hade av misstag räknat notan i peso. Den skarpsynte chefen gjorde däremot en mer korrekt kalkyl – 36 CUC, alltså 864 peso eller 45 dollar.

Så ännu ett lager av frustration lades på det gamla. För den summan kunde vi ha ätit en ordentlig lunch på ett hotell.

Servitrisen såg generad ut. Jag log och blinkade mot henne. Hennes ansikte lättades upp – det verkade som hon förstod att jag tänkte "oroa dig inte". Och det var Lecha som tog hand om min förlägenhet med ett vänligt: 'Ta det lungt!'

När dagen började luta, tryckte vi på dörrklockan till den vackra enplansvillan. Dörren öppnades av en kvinna med änglaliknande ansikte, som påminde om en karaktär från serien 'Guadalupe'. Hon inbjudna oss in.

I den eleganta hallen, där en soffa och fåtöljer var försiktigt placerade i ett hörn, pekade hon på platser åt oss och gick in i ett angränsande rum.

Fem minuter senare kom Santa Cruz och gav omedelbart ett positivt intryck. Han såg ut att vara närmare sextio. En pratsam person, hans samtal avslöjade en djupt beläst, välinformerad och välutbildad människorättsaktivist. Precis som många oppositionella hade han tidigare

undervisat i marxistisk filosofi vid Havannas universitet. Han följde noggrant händelserna runt om i världen och ställde frågor om Azerbajdzjan som om han just återvänt därifrån. I själva verket var hans första och enda resa utomlands 1988, då han under stark kritik från FN-tjänstemän fick tillstånd att lämna landet. Nu var hans största mål att få dödsstraffet avskaffat på Kuba, och han sa att 50 personer väntade på att avrättas.

... "Guadalupe" började med att städa bort papper och böcker från bordet. Hon hämtade två kaffekoppar och serverade oss. Hon sänkte persiennerna på fönstret bakom oss och stängde den ytterdörr som stått på glänt. Allt gjorde hon med sådan graciöshet att det nästan kändes som om det inte var hon som rörde sig i rummet, utan en lätt bris. Varje gång hon kom in i rummet förlorade jag koncentrationen och bad översättaren att upprepa det hon sagt. Jag kunde inte avgöra om hon var husfru i detta hem eller assistent till den berömda människorättsaktivisten. Eftersom detta både var ett hem och en arbetsplats, kunde hon vara båda. Men det spelade ingen roll. Oavsett vem hon var, var det ett paradiset att vara i närheten av en kvinna som hon.

Vad Santa Cruz än sa, "Guadalupe" kom tillbaka med två affischer av Kuba, en med "1958" och en med "2004". Hon lade dem på soffbordet och försvann. På den ena affischen fanns en karta som visade de fängelser och arbetsläger som fanns innan revolutionen, och på den andra de som fanns nästan femtio år senare. De svarta punkterna markerade fängelser, de röda punktade arbetsläger. 1958 fanns det 14 fängelser, idag över 200. "Den 'lycka' som kommunismen förde till Kuba är tydlig här på dessa kartor", sa han. Med sin skicklighet att tala om människorättsbrott, med hjälp av konkreta bevis och sina egna reflektioner, påminde han mig om våra egna kvinnliga människorättsaktivister, särskilt Novella Jafarova.

Vid denna punkt i samtalet gick en man in i rummet. Redan vid första ögonblicket kände jag igen honom så snart hans namn nämndes. Det var Orlando, den berömda samvetsfängen som fått priser från internationella organisationer, men aldrig tillåtit ta emot dem eftersom regeringen inte gett honom tillstånd att resa. Han hade tillbringat mer än 11 år i fängelse och hade vid flera tillfällen hungerstrejkat under lång tid, men aldrig avbrutit sin strejk på egen hand. Många av Kubas intellektuella hade studerat i Sovjetunionen, och så även han. I oktober 2010 tilldelades han Sakharovpriset av Europaparlamentet. Vid prisutdelningen var han återigen inte där, men hans foto stod på en tom stol på scenen, omgiven av en bukett blommor.

När jag tog hans hand kände jag en rysning, det var som om han inte hade något ben i handen. Santa Cruz berättade att långvarig hungerstrejk och fängelsemisshandel hade orsakat hormonella förändringar i hans kropp. Hans svaga tal och vacklande gång avslöjade hans fysiska tillstånd. Han hade just släppts från fängelset (och när dessa rader skrevs var han återigen i fängelse – författarens anmärkning). Han hade hungerstrejkat i 200 dagar för fri tillgång till internet. Regeringen hade erbjudit honom obegränsad internetåtkomst om han avslutade sin strejk, men han vägrade, då han ville att friheten skulle ges till alla.

Eftersom han var under konstant internationell övervakning höll regeringen honom under sträng kontroll. Varje gång han var nära döden, i sitt sista andetag, tvingade de honom att börja få näring genom intravenösa droppar. När jag såg på hans bleka ansikte och de djupa ögonen, kunde jag inte undgå att tänka på våra egna som hungerstrejkat i några dagar.

... "Guadalupe" kom in i rummet och tog bort den lilla hunden, som påminde mer om en katt än en hund, till ett annat rum. Jag funderade på om hon kanske var Santa Cruz dotter, eller kanske inte... vem vet?

Samtalet med Orlando var väldigt gripande. Hans tal var hackigt och ansträngt, men inom hans svaga kropp fanns en vilja och en styrka som var imponerande. Hans inre övertygelse om rättfärdigheten av hans handlingar och hans orubblighet, även i sitt sista andetag, var något som förtjänade all respekt.

När jag frågade honom vad som drev hans envishet, gav han ett intressant svar: "Varför kämpar en person som håller på att kvävas i luften eller drunkna i vattnet för att överleva, varför är de så envisa? Det är samma sak. Regeringen har skapat en terrorbalans som har lamslagit samhället. Människor är rädda för allt, till och med för varandra. Fattigdom, elände och rädsla har skapat en apati och en hopplöshet inför framtiden. De unga vill inte förändra något, de vill inte ta några risker. De har bara ett mål: att lämna landet och leva ett annat liv. Vid den första möjligheten skulle 4-5 miljoner människor lämna Kuba. Att se mitt folk på detta sätt är svårt, mycket svårt."

När han inte orkade säga mer, fortsatte Santa Cruz: "Kubas folk brinner av rättvisa. Regeringen har fängslat, dödat och förstört livet för hundratusentals människor. Deras familjer har inte glömt. Fidels död kommer att innebära slutet för regimens symbol. Efter det kommer folk att kräva rättvisa."

Han talade, och jag såg på Orlando. Hans ansikte påminde mig om Jesu lidande på korset – den lidande som räddade mänskligheten! Hans ansikte var präglat med heliga drag, och en gudomlig aura verkade sväva över hans huvud.

Jag lyfte blicken och såg på den gloriösa omgivningen – "Guadalupe" stod bakom soffan, hennes händer på hans axlar..."

Guadalupe är ett annat namn för den heliga Maria i Latinamerika...

När jag lämnade huset kände jag mig lätt, som om jag just hade sett Jesus i Marias famn. Kanske var det den inre lättheten som gjorde att jag inte blev orolig när någon med runda ansikte och glasögon började följa oss.

Efter en halvtimmes katt-och-rätta-lek lyckades vi avleda honom.

Lyckades vi verkligen?

Fyrtioåringens romantik

Sängar är lika olika som människor. Från de tusen variationerna av hårdhet och mjukhet till dofter som väcker hundra känslor – allt är unikt.

En brits i ett militärvaktpass med stenlik hårdhet, som får ryggraden att gå av, är också en säng.

Och likaså är sängen i ett femstjärnigt hotell, vars kudde och täcke av dun för tankarna till änglarnas knän i paradiset.

En säng i en herdes jurta⁷ på de kirgiziska högländerna, som doftar av syrlig kumys⁸, kan väcka känslor – liksom en bädd på ett parisiskt Sofitel-hotell som behåller doften av en fransk flicka hela dagen.

En natt som denna, den 21 mars 2008, låg jag på andra våningen i hyresgästen Carlos hus, i en liten lägenhet vars fönster vette mot en blomstrande trädgård på en stillsam gata i Havanna.

Madrassen där jag låg bar på en lukt jag kände igen – som tvätten i armén, den som byttes ut en gång i veckan.

Det var den där märkliga doften från billig blekmedel, eller vad det nu var – en specifik kemisk lukt som alla sovjetiska lakan bar på efter tvätt i arméns tvätterier. Inte direkt oangenäm, men den skapade en känsla av knapphet. En lukt man snabbt vände sig vid, en lukt som sade: “det här är vad vi har, och det räcker.”

Och ändå – dessa lakan, med sin identiska söndagsdoft över hela det vidsträckta Sovjet, de sög snabbt åt sig nya dofter. På bara några dagar blev de genomsyrade av miljoner unga mäns egna liv – svett, drömmar, längtan.

När jag vaknade var kemikaliedoften borta. Istället kände jag min egen doft i sängen, och från fönstret – doften av trädgården. Det var vårens första dag, och i Havanna, där vintern aldrig riktigt finns, kändes ändå luften som nyfödd.

Varje år väcker den här morgonen en märkelig känsla i mig – men den här gången var något annorlunda.

I rummet bredvid var två av mina vänner redan vakna – Bahdan Arlou, son till en belarusisk författare, och Sergey Duvanov, en kazakisk människorättsaktivist, journalist och tidigare samvetsfånge.

Jag hörde inte exakt vad de sa, men av deras låga röster förstod jag att ett allvarligt samtal pågick.

Carlos fru hade dukat upp en vacker frukost – hon var en varm och omtänksam kvinna. Hon förgyllde bordet inte bara med färgglada rätter, utan också med sin närvaro och glada prat.

Som vanligt beställde jag två stekta ägg, te och kaffe – och så ett glas rosafärgad guavajuice.

⁷ Jurta är ett slags tält som uppförs för att användas som bostad av Centralasiens folk.

⁸ Kumys är en lätt alkoholhaltig dryck gjort på jäst hästmjolk.

Vi trivdes bra tillsammans, jag och dessa två män – alltid med ett leende, alltid omgivna av en sorts ljus optimism.

Carlos fru tittade på oss med förundran. Hon kunde inte avgöra vem av oss som var äldst eller yngst.

Att Bahdan var femton år yngre än jag, och Sergey femton år äldre, kunde hon inte tro.

Det var svårt att säga – den ene såg mycket äldre ut än sin ålder, den andre mycket yngre. Båda såg snarare ut att vara jämnåriga med Vahid, som var fyrtio.

Dagens plan presenterades av Sergey:

”Vi hyr en bil och åker till Santa Clara. Gör det vi ska, och på vägen tillbaka tar vi ett dopp i havet. Kvällen – den tar vi som den kommer.”

Det visade sig att Bahdan skulle köra. Det var det de diskuterat under morgonen.

Det var Sergey som föreslog det.

En timme senare susade vår hyrda Opel mot Santa Clara – staden i Kubas hjärta, känd som revolutionens vagga.

Det är främst för ett namn Santa Clara förknippas med: Che Guevara.

Här utkämpade han sina sista strider i slutet av 1958, och 1997 fördes hans kvarlevor högtidligt från Bolivia för att begravas på stadens västra sida.

Ovanpå graven byggdes ett mausoleum, monumentalt och vördnadsfullt.

Men när vi hade träffat några lokala aktivister och satte kurs mot hemvägen igen, slog det oss aldrig att besöka hans grav.

Att ta ett foto vid statyn i utkanten av staden – som påminde om sovjetiska hjältemonument – var mest ett uttryck för nyfiken statistik, inget annat.

För någon må Che vara en hjälte, men för oss är han en av dem som med sina absurda idéer gjorde miljontals människor olyckliga.

Hans dröm, det han slogs för, manifesterade sig tydligt i Kuba: ett land av hunger och fattigdom.

I Latinamerika har Che Guevara nästan blivit en sagohjälte, ett evigt revolutionärt ideal.

"Han som går främst i kampen för frihet i alla världens hörn" – så ser många honom, särskilt unga.

Men denna äventyrlige revolutionär, som sa: "Den som inte tänker som jag kan inte vara min vän", beundrade bolsjevikerna och deras metoder.

Han lär ha varit så förälskad i Lenin att han har döpt sin son till Vladimir.

Visst, i de officiella biografierna nämns ingen son vid det namnet – men har inte världens hjältar alltid haft sina inofficiella barn?

Världen har sett tillräckligt av förfälskade levnadsteckningar för att inte låta sig förvånas.

Och visst spelade hans biografi en roll i hans snabbväxande ikonstatus: Född i Argentina i en välbärgad borgarfamilj, fick en gedigen utbildning, men bytte det bekväma livet mot en hård revolutionär tillvaro i världens mest utsatta hörn.

En hjälte för "de hungriga och fattiga", en legend som offrade sitt liv för sin övertygelse, en visionär som tänkte i hela kontinenters skala.

Kommandanten som stannade vid den magiska fyrtiogränsen – dödad vid 39.

Hans hobby?

Att låta de som "inte tänkte som han" sätta sig på knä, och skjuta dem i nacken.

Kubas ungdomar kommer att upptäcka det först långt senare.

Vi däremot, har länge vetat hur många bödlar kommunismen förvandlat till folkets älskade hjältar.

Diktaturerna är mästare i hjältetillverkning – ett hantverk alla regimer kunde lära av.

Andrzej Wajdas film "Marmormannen" är ett lysande exempel (av många) på hur en vanlig murare kunde bli en arbetets hjälte.

Och sådana exempel – de är tusentals.

Det svartvita porträttet av Che Guevara – symbolen som pryder väggar, tröjor och flaggor över hela världen – målades av den irländske konstnären Jim Fitzpatrick.

För att idealisera den revolutionära romantiken hos denna "rättvisans älskare" krävdes först en bild. Ett ansikte som kunde bära legendernas tyngd, och sagorna skulle snart följa efter, anpassade till just den bilden.

Ernesto Che Guevara var skräddarsydd för en sådan ikon.

De vackra ansiktsdragen, inramade av en tunn skägglinje, hans cigarr – en detalj som gav bilden extra skärpa.

Hans långsamma rörelser, det lugna tonfallet, den skarpa blicken, djupa ögonen och det högljudda, klangfulla skrattet förstärkte hans karisma.

Kvinnor som träffade honom – särskilt kvinnliga journalister – kunde inte dölja sin beundran, hur mycket de än försökte.

När vi nådde stranden nära Havanna hade eftermiddagen redan passerat sin zenit. Solen syntes inte, men luften var varm. Vi tog skydd under ett parasoll av vass, beställde mat och dryck. Innan maten hann komma kastade vi oss ut i Atlantens salta famn.

Oceanen visar sin storhet genom vågornas tyngd, deras rytmiska kraft. Vattnet var varmt, himlen ett kalejdoskop av molnens alla färger, och palmerna på stranden stod som väktare över älskande par i skuggan. Att jaga en hög våg – det liknade lusten att nå en älskads hjärta. Varje våg som slog in över oss tog med sig gamla tankar, och när man steg upp ur vattnet, såg man världen som om man var nyfödd.

Runt omkring – människor överallt. Kvinnor och män arm i arm, vissa låg i sanden, andra bildade ringar och dansade till cha-cha-cha, några kysstes i vattnet.

Det paret i vattnet – de verkade lyckligare än någon annan. De visste inte om världen längre, som om Adam och Eva höll varandra tätt intill, ännu ovetande om den förbjudna vetekornet i Edens lustgård.

Snart rullade svarta moln in över horisonten. Blixtar skar genom himlen, musiken tystnade, regnet föll i tunga, varma kaskader. Alla sprang för att söka skydd – alla utom "Adam" och "Eva". De fortsatte älska där i regnet, nu dolda bakom ett genomskinligt flor av regndroppar.

Vattnet var nu nästan tomt. Bara de två och ett par skuggor långt bort. Alla vi andra stod längs strandens kanter, som biobesökare fångna av en scen man aldrig glömmer.

Minuter gick. Vågorna växte, mullrade. Blixtarna ritade himlens EKG. Hav och himmel smälte samman till ett dundrande mörker. Men de älskande släppte inte taget – höll sig fast i det ögonblick de kanske varit ämnade för hela livet.

Vi tittade. Några med oro i blicken. En fransk kvinna, säkert över sextio, lämnade sitt skydd. Hon gick rakt ut i regnet tills hon stod vid strandkanten, vänd mot de älskande – och började applådera. Det var en gest så vacker, så fransk, att jag instinktivt sprang ut till henne. Jag började också applådera! Snart anslöt sig Bahdan. Sedan Sergey. En efter en, i grupper av fem, av tio – turister från hela världen samlades bakom oss. Det var som en scen ur en levande film. Barnen som sålde glass och frukt ropade och skrattade.

Det var "Adam" som först lade märke till oss. Han tog armen från "Evas" nacke som en kedja han försiktigt lossade, visade henne publiken på stranden. De vände sig om – såg människohavet som hyllade dem. Först såg de förlägna ut, men sedan log de, vinkade – och började simma mot oss.

När vi till slut lämnade stranden på kvällen, var himlen klar. De svarta molnen hade försvunnit, och solen – den stod kvar, som om den väntat bara för att få säga: Bra gjort. Det var din dag.

Vi lämnade tillbaka hyrbilen och tog en taxi. När Sergey sa till chauffören att köra oss till Melia Habana, vände jag mig förvånat mot honom – det där var ett dyrt ställe.

"Ikväll bjuder jag," sa han lugnt.

Melia Habana är ett av Havannas mest kända hotell, med kvällskonserter som lockar både lokalbor och turister. Den här kvällen var inget undantag. Vi åt, drack, skrattade. Bahdan var i riktigt gott humör – så pass att han plötsligt bestämde sig för att ge mig en "speciell present" till min fyrtioårsdag. Han försvann ett tag och när han kom tillbaka var han inte ensam. Vid hans sida – en skönhet från Havanna. "Din present", log han.

Men jag kunde inte ta emot henne. Inte den sortens gåva.

Sergey såg också besvårad ut. Flickans blick, hennes leende, den förföriska rörelsen i hennes kropp – allt var som förhåxat, men det fanns något ännu starkare inom oss som höll oss tillbaka.

Vi lyckades övertyga Bahdan: lika lätt som han fört henne hit, skulle han följa henne tillbaka. Dagen därpå skulle han själv förvånas över hur snabbt han gett sig. När han återvände till bordet drog han upp ett halsband av svart korall ur fickan. "En trogen make", sa han, "ger det till sin fru."

Jag anade att han kanske hade köpt det till någon annan dagen innan. Det kändes inte rätt – men han insisterade. En andra gåva kunde man ju inte heller avvisa. Så jag tog emot den. Sergey gav mig en bältespänne gjort av ormskinn. "I fyrtioårsåldern byter man skinn som en orm", sa han. "Bär det, eller häng det på väggen."

Den kvällen lyftes varje skål i min riktning. En talade om fyrtioåringens romantik, en annan om visdom. Självt hörde jag knappt något alls – musiken i restaurangen var öronbedövande, och mitt i allt detta: en tystnad inom mig, och hundratals leende ögon som såg på mig – som främlingar.

När vi gick ut vid midnatt kände jag plötsligt en blick i ryggen – som en kall stöt. Jag vände mig om och mötte ett par skrämmande ögon i ett smalt, stelt ansikte. Jag kände igen honom... men kunde inte placera varifrån.

I taxin kom bilden tillbaka – hans isande uttryck, hans närvaro. Och plötsligt visste jag! Jag hade sett honom tre gånger: vid en dissidents hus i Santa Clara, på stranden – och nu igen. Sergey hade också märkt honom. "De bevakar oss", viskade han.

Så förvandlade mina vänner den första dagen i mitt fyrtionde levnadsår till en fest. Och den första natten i detta nya år låg jag nedbäddad i en säng så mjuk som en vagga vaggad av en moders hand. Ingen doft av kemikalier längre – bara trygghetens rena lakan. Det var världens mest pålitliga säng, och inte ens tanken på att någon kunde övervaka mig skrämde längre. Inte ens de genomträngande blickarna från främlingars ögon kunde tränga in.

...Mitt i natten vaknade jag, genomblöt av svett. Tankarna blixtrade till: "Bevakar de oss???"

Ordens väg

Gud skapade människan av lera och blåste liv i henne. Innan något annat skedde gav Gud sin tjänare en väg – visade början även om slutet dolts. Ödet ristades i vägens mönster. Vägen var det andra stora efter Guds "Bli!".

Innan människor fann vägar till varandras hjärtan, fann de vägen till varandras grottor. Tillsammans gav de sig ut på mänsklighetens första jakt. Jaktens stig blev den första raka vägen som människan beträdde.

När de återvände från jakten, när de åt sig mätta och vilade, började vägar gå från öga till öga. Den vägen, som började i blicken och nådde hjärtat, födde världens första kärlek.

Vem var den första älskaren i grottornas värld? Vilket var hans första ord?

Den dag världens första kärleksväg trädde fram, föddes också en parallell väg – hatets väg. När grottfolket inte kunde smälta den första älskaren, började de håna honom. Så föddes den första protesten mot reglerna. Världens första fria ord yttrades för fri kärlek. Och världens första älskare blev också dess första martyr för det fria ordet.

Grottans visa män förstod genast: det fria ordet är ett virus, och den som talar det är smittbärare. Så de fördrev honom från grottan. Världens första dissident föddes just så. Tro det den som vill, men så gick det till: i samma stund som människan blev självmedveten, började hon uttrycka sig – och blev därmed offer för sitt eget ord.

Den processen som började då, pågår än idag...

Den förvisade älskaren trodde först att ensamhet och frihet var bättre än beroende och gemenskap. Men rädslan kom – för rovdjur, för dinosaurier, för hunger, för köld, för ensamhet. Av saknad blev han galen. Han ändrade sig, återvände till grottan – och godtog de hårdaste villkor. Därmed föddes världens första slav. En ny ton lades till människans väsen – slaveriet.

Slaveriets kärna är inställsamhet. I tusentals år har människan inte kunnat överge denna vana, för slaven är inte bara den som fjäskar – utan också den som godtar fjäsket.

Den processen som började då, pågår än idag...

Vi hade knappt hunnit lämna staden innan vi blev bötfällda av trafikpolisen för att ha stannat bilen på en förbjuden plats. Ursäkten "Jag stannade bara i fem minuter" fungerade inte här. När polisen artigt skrev ut kvittot och tog emot 20 CUC tänkte jag: "Dåligt omen inför resan." Men jag tyckte om hans uppträdande – hur han noggrant, utan att tröttna, med entusiasm förklarade vägen vi skulle ta, in i minsta detalj. För det priset skulle inte ens informationsbyråerna i de mest välordnade länder erbjuda en sådan service.

Vi hade redan före resan till Kuba bestämt att vi skulle köra de 800 kilometrarna från Havanna till Santiago de Cuba och sedan ta flyget tillbaka. I Havanna hade vi satt ihop en lista över personer vi skulle träffa längs vägen – framstående samhälls- och politiska aktörer i provinserna, rekommenderade av våra vänner i huvudstaden.

Vi memorerade namnen och adresserna och brände sedan upp pappren – de fick absolut inte hamna i fel händer. Informationen lagrades istället på ett USB-minne gömt i Lecas armbandsur.

Det var ett märkligt minne – ett helt bibliotek kunde rymmas i något så litet som en nagel. Numera görs USB-minnen i alla möjliga former: pennor, medaljonger, nyckelringar, ringar... Ingen skulle kunna ana hur mycket känslig information som kunde bäras i en liten prydnad runt halsen.

Men jag själv brände inte min lista. Jag behöll pappret – det var helt enkelt bekvämare att kunna ta fram och göra anteckningar. Det beslutet skulle komma att kosta mig.

Vi hade hyrt bilen dagen innan från CUBATUR, vid hotellet "Nacional". Enligt avtalet skulle vi lämna tillbaka den på företagets kontor i hotellet "Melia Santiago" i Santiago de Cuba.

Hos CUBATUR ligger hyran för en dag mellan 80 och 120 euro. Eftersom de tyska bilarna var dyrare, valde jag en kompakt kinesisk modell, en Chery. Jag hade också fyllt tanken kvällen innan.

Här kostar bensinen en euro per liter. För lokalbefolkningen är priset lägre. Det är Venezuela som försör Kuba med billig olja. Hugo Chávez betraktade Fidel Castro som sin andlige fader och besökte honom ofta. Om Sovjetunionens stöd inte hade ersatts av turismen – och utan Venezuelas hjälp – hade Kuba kanske inte kunnat stå emot USA:s embargo. Kuba har en särskild plats i Latinamerika. En gång i tiden spred landet sin romantiska ideologi över denna del av världen. När jag säger "spred" menar jag förstås att de exporterade diktatur. Därför har många av dagens diktatorer känt sig skyldiga att återgälda denna skuld.

... Redan på morgonen kände jag en gnagande oro innan vi nådde Kubas stora motorväg som sträcker sig från ena änden av ön till den andra. Det var första gången jag körde bil utomlands. En nyhet om en polack som hade kört på någon och suttit i fängelse i två år hade verkligen skrämt upp mig. Just därför hade jag bestämt mig för att bara köra i dagsljus.

Det viktigaste var att hitta till motorvägen "Autopista A1", som på kartan visades som landets huvudsakliga väg – den kallas "Nacional". Jag hade letat i över en timme utan att hitta rätt. Tålamodet var på upphållningen. Nerverna låg utanpå. Till slut stannade jag bilen, vände mig till en ung kille vid vägkanten och sa: "Jag ger dig 10 CUC om du hoppar in och visar vägen till motorvägen."

Han såg lite misstänksamt på mig men satte sig ändå villigt. Pengarna ville han ha direkt.

Om han var dum, eller om han trodde vi var dumma – det kunde jag inte avgöra. När vi svängde av mot en bro och kom upp på en väg ovanför, bad han mig stanna och pekade rakt fram: "Där är den."

Det visade sig att vi hela tiden hade varit bara ett stenkast från huvudvägen. Dumskallarna var vi själva.

När vi kom till staden Camagüey hade jag redan vant mig vid bilen, och all oro var som bortblåst. Tvärtom – jag började njuta av vägen. Ett lätt regn förhöjde stämningen. Vi frågade den första cykeltaxisföraren vi såg om han visste något boende. "Följ mig," sa han, och jag körde efter. Jag lade märke till hans magra men stenhårda ben – att cykla mil efter mil varje dag med passagerare hade förvandlat hans muskler till sten. Hans tröja, med "Robinho" skrivet på ryggen, var täckt av stänk från hjulet.

Trafikkulturen här var förtrollande. Till och med cyklisterna och hästvagnsförare följde reglerna till punkt och pricka. En häst som stod still vid rött ljus såg mer civiliserad ut än många bilförare hemma hos oss.

Efter att ha svängt genom fyra–fem gator kom han fram till ett hus. För tjänsten gav vi honom 3 CUC. Vi stannade där över natten – ett rum för tre personer räckte gott, och vi behövde inte leta vidare. Efter en timmes vila gick vi ut i staden – vi skulle hitta våra lokala kontakter.

Camagüey ligger mitt på ön. Det är landets tredje största stad och huvudstad i provinsen med samma namn. Stadens smala gator, otaliga gränder och krokiga passager liknar ett labyrint. Enligt sägnen byggdes den så här medvetet – för att gömma sig från pirater och få övertag i gatustrider.

Fram till kvällen hann vi träffa många människor – i kyrkor, bibliotek och hem. Men det mest gripande mötet var med Natalia. Vi besökte henne i hennes hem. Hennes man hade fängslats för sina politiska åsikter. Hon talade flytande ryska med oss. Vi fick veta att hon var från Ukraina, från det gamla Vorosjylovhrad. Hon visste inte ens att staden för länge sen bytt namn till Luhansk.

Hon berättade att hon kom till Kuba 1975. Då hade hon blivit förälskad i en kubansk studentkamrat. Sen gifte de sig och flyttade hit. Tidigare hade hon kontakt med sin familj, men nu var förbindelsen helt bruten. Hon såg på oss som om vi var hennes släktingar. När vi frågade om hon ångrade att hon kommit hit, svarade hon inte – tårarna föll tyst från hennes ögon.

Lägenheten påminde om ett gammalt lantligt hus i Ukraina. Allt i hemmet var slitet – fattigdomen sipprade ur varje föremål. Man kunde se att hon inte ätit sig mätt på dagar. Sedan hennes man fängslats hade hennes redan gråa dagar färgats nattsvarta.

Hon hade tidigare arbetat på en tobaksfabrik, men nu fick hon inget jobb någonstans. Ingen inkomst, ingen mat, inga barn, inget hopp. På denna ö hade hon inte en enda släkting.

Det enda som höll henne sällskap var minnena från ungdomen i hemlandet – de lyckliga stunderna där. Den som själv längtat efter sitt land kunde förstå vad hon gick igenom.

I den halvt nedgrävda bostaden var ensamheten hennes enda följeslagare. Hon var inte en av de där kvinnor som stoltserar med sin "stolta ensamhet". Nej, hon var övergiven, hjälplös, överflödig.

Den mest outhärdliga ensamheten är den som gror i misär – kvinnans fattiga ensamhet. Hon hade samlat på sig skulder på upp till 30 CUC till grannarna. Jag gav henne 50 CUC, nästan lika mycket som 50 euro. Det var mitt första exempel på landsmannahjälp i Kuba – trots allt var vi båda barn av Sovjet!

I det ögonblicket påminde hon mig om en rad av Sergej Dovlatov, en av Sovjets sista emigrantförfattare: "Pengar tar snabbt slut för mig – men ensamheten, aldrig."

Jag lämnade huset med en tung sten i bröstet. Förbannad vare tyrannin! Här utnyttjade de människor i utopiens namn och lämnade dem i elände. I fabriken där Natalia en gång arbetat tillverkade varje arbetare 200–300 cigarrer om dagen. Staten sålde varje cigarr för tre dollar. En enda arbetare producerade alltså cigarrer värda 18–25 000 dollar i månaden – och fick i gengäld en lön på bara 10–15 dollar.

När vi återvände till huset på kvällen såg vi att värdinnan förde ett allvarligt samtal med två personer. De hade inte väntat sig att vi skulle komma tillbaka så snart. När främlingarna snabbt lämnade huset märkte vi direkt hur skrämmd värdinnan var. Hon försökte dölja det, men utan framgång. Vi gick genast till rummet och kontrollerade våra väskor. De var genomletade, men inget hade försvunnit.

Så... de bevakar oss även här!

Vi åt middag som om ingenting hänt. Vi berättade inte för värdinnan att vi ändrat våra planer och skulle ge oss av tidigt på morgonen.

När vi steg upp i gryningen och skulle ge oss av, såg hon förvånad ut – hon hade inte väntat sig en så tidig avfärd. Eller kanske blev hon lättad över att dessa märkliga gäster skulle lämna.

När vi gick frågade jag om vägen till Havanna – bara för att vilseleda. Vi hade inga tvivel om att hon skulle rapportera vår avfärd.

Medan de väntade på oss vid vägen till Havanna var vi redan på väg mot Holguín...

Solen steg på den sida där jag satt i bilen – som om den ville säga: "Var inte rädd, jag är här." På den breda, tvåfiliga vägen kom det knappt en bil i timmen. För någon van vid trafikstockningar var det en njutning att köra på en så tom väg. Men mina tankar var kvar i backspeglarna. Ingen bil syntes där. Vi hade lyckats komma undan.

Längs vägen lade jag märke till män i gula uniformer vid hållplatserna. De var inga soldater, men de hade uppenbarligen ett särskilt uppdrag. När vi stannade vid ett litet kafé för frukost såg jag dem igen. Vi fick veta av några vid bordet intill att de var vägövervakare. Deras officiella uppgift var att reglera kollektivtrafiken, men i praktiken förde de noggrant anteckningar om vem som steg på vilken buss, vid vilken tid och till vilket mål.

Det var det enklaste sättet att hålla hela befolkningen under kontroll. I Kuba är folkbokföringen en allvarlig sak – att bryta mot den kan ge fängelse.

I Holguín träffade vi många människor, men det mest minnesvärda mötet var med den unga författaren Luis. I hans lilla hus, med jordgolv, fångades min blick genast av böckerna, en gammal skrivmaskin och hantlar i olika storlekar. Till och med Jungfru Maria, som blickade ner från en ram på väggen, såg ut att ha medlidande med honom. Eftersom han inte har någon möjlighet att få sina egna verk publicerade, försörjer han sig genom att översätta utländsk litteratur. Men han får inte välja själv – det är staten som bestämmer vad som får översättas. Jag berättade för honom att många sovjetiska författare och poeter, när deras verk inte fick ges ut, också vände sig till översättningar. Han lyssnade intresserat.

Det är verkligen så – i diktaturer är översättning ofta det enda fristället för författare vars egna ord kvävs.

"Det här är både min älskade och min mor," sa han och pekade på sin rostiga gamla skrivmaskin. Scenen var rörande. Beslutet att ge honom vår översättares bärbara dator krävde ingen lång diskussion.

Jag har själv aldrig tyckt om att ta med dator på resor – annars hade jag gett honom min. Vi övertygade honom och lovade att på vägen hem köpa den bästa modellen åt honom genom Människorättskommittén. Vad kunde vara ett bättre sätt att stödja yttrandefriheten än att skänka en dator till Luis, som fängslats för sina åsikter och nu lever i exil i Holguín? Han blev också förtjust i böckerna vi tagit med oss.

Vem vet – kanske skrivs 2000-talets största verk just på den där datorn. Kanske hade vi mött en framtida Gabriel García Márquez.

Om ni bara hade kunnat se hans glädje – eller om jag åtminstone hade haft förmågan att beskriva den! Det var som om de renaste känslor Gud planterar i människan redan i moderlivet nu blommade i hans ansikte.

När jag såg på honom, kändes det som om jag såg världens allra första martyr för det fria ordet – den som en gång förvisades från grottan för att han talade sanningen.

...Och tänk om den första som vågade tala fritt aldrig blivit utkastad från grottan – kanske hade mänskligheten fortfarande bott kvar där än idag?

Det skrämmande Guantanamo

Om någon frågade mig var djävulens styrka ligger, skulle jag utan att tveka säga: i rädslan i människans hjärta. Alla kamper börjar med människans kamp mot sin egen rädsla. Ända sedan barndomen – långt innan förnuftet vaknat – är människan indragen i denna strid.

Den sötaste segern är den över rädslan. Den mest "högtidliga" friden på jorden finns i de ögonblick då du står på andra sidan den rädsla du övervunnit. Människans första triumf var att tämja den fruktansvärda elden som åskan tände – och sedan värma sig vid dess lågor. Våra förfäders skräckslagna jakt på mammutar, deras dödande och tillagning, var inget annat än att korsa gränsen för skräck – och smaka njutning.

Om Spartacus inte hade krossat slaveriets rädsla i sitt eget hjärta med bara 70 följeslagare, hade han aldrig kunnat resa sig till uppror! Och om inte Majnun⁹, utan rädsla, hade öppnat sitt hjärta för Leila – livets källa – skulle han aldrig ha blivit Majnun. Han hade förblivit bara Qays.

... Rädsla har en trångt tänkande värld. Där finns bara överlevnadsinstinkt. Rädslan i människohjärtat är en känslomotor, ständigt sökande efter vägar till överleva.

Rädslans existensberättigande ligger i dess förmåga att skapa ordning – ja, det finns ordning i rädsla, men ingen harmoni. Alla härförare har byggt sina arméer, alla kungar sina riken genom rädslans ordning. Ja, alla religioners styrka vilar på gudsfruktan, på skräcken inför Domedagen.

... Men Rädsla är Frihetens motsida. Vid första anblicken tycks frihet likna kaos. Men det är inte så. Det "kaotiska" i friheten liknar stjärnornas till synes oordnade mönster på himlen – dess harmoni finns i det gudomliga mönstret. Dess tänkerum är vidsträckt, stjärna till stjärna.

Den progressiva mänskligheten fann sin väg till frälsning genom att omvandla rädsla till frihet. Människan insåg att en fri soldat slåss bättre än en slav, att en fri människa är en trognare medborgare än en fjättrad, att en fri människas kärlek till Gud är en sannare bön än en slavs fruktan.

⁹ Majnun är hjälten i kärlekslegenden "Leila och Majnun", som är utbredd i många av Mellanösterns folks folklor.

... Men vad kan man göra – rädsla är, liksom frihetskänslan, evig. Dör den idag, återuppstår den imorgon. Deras kamp är oändlig – precis som den mellan Gott och Ont.

På den fjärde dagen av vår resa nådde vi nästa stad längs motorvägen mellan Havanna och Santiago de Cuba. Bayamo ligger vid korsningen mellan stora motor- och järnvägar. Staden delas av floden Bayamo, vars gröna stränder glittrar vackert i solljuset. Men även här är det som hemma: huvudgatan har nylagd asfalt, fasaderna är nymålade, trottoarerna är sopade – men inne i sidogatorna råder förfall.

Vi stannade en natt. På morgonen hade jag ändrat mig. Det har hänt mig många gånger att jag under resor plötsligt bytt riktning och följt det första infallet. Och just de vägarna blir oftast de mest minnesvärda – fyllda av äventyr. Av sådana resor borde jag kanske skriva en bok. Någon gång – om hälsan tillåter!

Jag lyckades övertala mina vänner att avvika från vägen två gånger. Ena gången blev vi förtrollade av bananodlingarna längs vägen. Bananerna här ser inte lika fina ut som de som säljs hemma – de är små, med fläckig skal – men smaken... Om du tänker på skillnaden mellan vårt guldäppliga äpple och ett argentinskt importäpple som hållit sig "färskt" i flera säsonger, då förstår du skillnaden i smak mellan bananer här och dem vi har hemma.

Arbetarna på sockerrörsplantagen blev glada när de såg oss – det påminde mig om skolorna vi gjorde som barn för att plocka bomull, och den glädje vi kände då. Vi stannade bilen och ville hälsa. De tog emot oss med skratt och ropade "Hola! Hola!", alltså "Hej! Hej!". Men plötsligt tystnade allt, som när en sten kastas i en stilla damm. Någon ropade åt dem – antagligen deras arbetsledare. Hans bistra ansikte spred kyla. Jag gav honom ett falskt leende och gick tillbaka till bilen.

Vår första avstickare slutade i Manzanillo, en stad vid kusten av Guacanayabobukten.

Anledningen till att vi åkte till det andra, oplanerade resmålet var enkel – namnet i sig lockade oss: Guantánamo. Den enda person vi kunde hoppas träffa där var Pedro – en jurist, före detta politisk fånge som nu var mer känd som en religiös ledargestalt. (Alla namn i dessa reseberättelser är ändrade – författarens anmärkning.) Mitt förslag föll även vännerna i smaken.

Vi svängde av från Kubas huvudväg, kallad "Autopista A1", och tog sikte mot det världsberömda – eller snarare beryktade – Guantánamo. Stämningen i bilen var på topp. Min vän från Moskva, etnografen och kanske världens mest melankoliska tjetjen, Lecha, nynnade på "Guantanamera" – sången som en gång blev odödlig genom Muslim Magomajev. Det sägs att "Guantanamera" betyder "flickan från Guantánamo". Sången blev ett soundtrack till de landskap som flöt förbi bilrutorna.

Vi hade redan rest i flera dagar, färdats nästan tusen kilometer, utan att se en enda polis. Därför blev vi överraskade när vi såg en vägspärr med bommar – något var annorlunda här. Vi tänkte först att de inte skulle stoppa oss, just för att vi var turister. Men vi hade fel. Det var just därför de stoppade oss – som vi skulle förstå senare.

En ung polis tog våra pass och försvann. Han var borta i nästan en halvtimme. Guantánamos ökända amerikanska fängelseläger ligger i denna provins, och vi fick snart veta att området är

föremål för särskild övervakning. På grund av det heta klimatet, avsaknaden av historiska sevärdheter och turistinfrastruktur kommer det sällan besökare hit – och de som kommer, kontrolleras omedelbart. Vi var inget undantag. Men att en vanlig kontroll skulle ta så lång tid – det väckte misstankar.

Vi hade känt oss förföljda flera gånger under resan. Efter möten med politiska dissidenter i polisövervakning hade vi inte sällan märkt hur skuggor följt våra spår. Denna gång var känslan starkare än någonsin.

Vi var övertygade om att de hade kontaktat sitt centrum och nu väntade på order. För första gången kände vi att vårt beslut att åka hit, spontant och utanför planeringen, kanske hade varit ett misstag.

Vad skulle vi göra om de bad oss öppna våra väskor och hittade politiska böcker? Om de frågade varför vi var här? Om de på Lechas medaljong-formade USB hittade listan med femtio namn och adresser till de aktivister vi träffat – och planerade att träffa? Jag tänkte tyst för mig själv: mina vänner brände sina listor... men jag hade fortfarande ett exemplar kvar i väskan. Jag sa inget – varför oroa dem i onödan? Redan nu försökte jag lätta på stämningen genom att skämta om filmen "The Road to Guantánamo", där tortyrscenerna är fruktansvärda – men kanske kunde skrattet bryta isen, skingra tystnaden som lagt sig som ett täcke av oro över bilen.

Men det var för sent att riva papper – bilen stod som på en öppen handflata, varje rörelse i kupén bevakades.

De som för ett ögonblick tidigare nynnade på "Guantanamera" bar nu skräck i blicken. Rädslan låg som en kramp i magen – så börjar det alltid, tänkte jag. Människan känner rädslan först i magen.

När polisen kom tillbaka med våra pass i handen försökte jag läsa inte bara varje steg han tog, utan varje rörelse i hans händer, varje linje i hans ansikte. Vad skulle han säga? Vad skulle han göra? Skulle han avslöja oss som agenter och arresterar oss?

Jag höll mig samman och lät inte rädslan rinna från mitt inre ut i mitt ansikte. Genom att klämma den mjuka delen av örat med naglarna, precis som man kan bedöva annan smärta i kroppen, kunde man också jaga bort rädslan ur sin själ. Det var Lecha som sa det till oss. Jag pressade mina naglar mot örsnibben så hårt att det inte bara var rädslan som försvann ur mig, utan det kändes som om även förståndet höll på att lämna mitt huvud.

Polisens återkomst hade blivit som majestätisk och skrämmande. Även i vanliga fall gick han långsamt och brukade stanna upp när han pratade med andra poliser. Och varje gång han stannade, stannade även våra hjärtan här.

Till slut kom han fram. Han gav tillbaka våra pass utan att säga ett ord. Han nickade bara med ett falskt leende, som om han ville spegla det leende jag tidigare gett arbetsledare i sockerrörsplantagen. Det var uppenbart – de ville släppa oss men samtidigt veta vart vi var på väg, varför och vem vi skulle träffa.

... Friheten efter skräcken hade tagit oss i sin famn. Vår glädje var för stor för att rymmas i bilen – den svämmade över och spreds längs vägen...

När vi letade efter Pedro i Guantánamos gator, först i hans hem, sedan i kyrkan, och när vi till slut mötte honom i ett rum fullt av ikoner och följde efter honom på cykeln till hans hus, visste vi inte att han – med sina politiska dikter och juridiska texter – var förvisad hit som regimen farligaste fiende. Till och med grannarna och munkarna i kyrkan undvek honom. Någon som han bevakades av tusen ögon.

När vi lämnade Guantánamo insåg jag att det var ett stort misstag att ha kommit hit. Men det var redan för sent. Vad som än skulle hända – det skulle hända nu. De visste vilka vi var, våra passuppgifter, bilens registreringsnummer. Att undgå övervakning verkade omöjligt. Min enda önskan var att hinna lämna tillbaka bilen hel och ren. Bara det inte blev någon fälla, ingen påhittad olycka. Att hamna i ett kubanskt fängelse vore rena mardrömmen.

Så snart vi anlände till staden Santiago de Cuba var det första vi gjorde att hitta hotellet Melia och lämna tillbaka bilen till det lokala kontoret för CUBATUR. Vi tittade på hotellrummen men kunde inte bestämma oss för om vi skulle stanna eller inte. Vi var övertygade om att vi var bevakade, och det kändes inte rätt att bo kvar. Som om de inte kunde bevaka oss någon annanstans?

Vi gick ut och hittade en hyrd lägenhet i staden. Den tillhörde ett äldre par som hyrde ut ett av rummen till turister. Deras nygifta son bodde också där med sin fru. Far och son gungade hela dagen i en sned gungstol under fläktens svalkande luft och tittade på TV. Venezuelas statliga kanal populär på Kuba – förmodligen för att den aldrig gör några politiska "misstag" och därför får sändas.

Efter Guantánamo-episoden beslutade vi att avsluta alla möten och agera som riktiga turister – bara vandra omkring och vila. Till slut, bara några timmar innan flyget, gick vi med på ett sista möte – med fader Jose Conrado. Att vi också gått med på att låta "grannpojken Diego", som värdinnan kallade honom, köra oss den dagen, skulle visa sig vara vårt nästa misstag – något vi först förstod när vi lämnade staden.

Under två dagar besökte vi museer och historiska platser under dagarna, och på kvällarna roade vi oss på restaurangerna i Santiago de Cuba som Diego föreslog.

Men när vi skulle träffa den enda person vi hade planerat att möta i staden, tog vi en annan taxi. Vi ville inte att Diego skulle veta vem vi skulle träffa – för säkerhets skull. Samtalet med fader Jose Conrado var lika fängslande som de surrealistiska målningarna som hängde på väggarna i hans rum. Vid första anblicken gick det inte att förstå vad bilderna föreställde, men ju längre man tittade, desto fler djur och insekter trädde fram. Tittade man ännu närmare, såg man att djurens horn, insekternas svansar och blombladen alla formade sig till hammaren och skäran – kommunismens symbol.

Jag försökte förstå målningarnas innebörd. Prästen uppskattade det nog inte, men jag tog ändå några bilder. När jag frågade om tavlorna log han bara utan att svara. Det log ett tyst budskap: "Fråga inte om det du redan förstår."

Trots att han var landets mest kända religiösa personlighet, försiktig nog att inte säga för mycket till främlingar, delade han ändå många tankeväckande ord med oss. Jag hade aldrig träffat en så klok andlig ledare förut. Jämfört med många av våra egna imamer och mullor var han oerhört lärd – som om han bar på hela världens visdom. Medan han talade insåg jag att jag satt framför en verkligt samvetsgrann intellektuell, en medborgare som bar sitt lands öde,

maktens korridorer, oppositionens skuggor, diasporans tystnad och folkets vardag i sitt hjärta. Det handlade inte om att han inte litade på oss – han visste mycket väl att säkerhetstjänsten kunde lyssna. Därför höll han sig på ytan, men även ytan räckte för att förstå djupet i hans själ och bredden i hans tankar.

När vi lämnade honom och satte oss i taxin skrev jag följande i min anteckningsbok:

"Hjältemod handlar inte om att som makthavare förbanna oppositionen – eller tvärtom, som oppositionell förbanna makten. Den verkligt modige är den som att kritisera sin egen ledare. Det bästa är dock att inte tillhöra någon av sidorna. Då är du en fri människa – du sätter själv gränserna för dina ord och du är den som vakar över dem."

Fem år senare såg jag fader Jose Conrado igen – denna gång i Kraków, Polen, vid en konferens för Demokratiska Gemenskapens 10-årsjubileum, där han tog emot ett hederspris. Först då förstod jag vem han verkligen var. Det visade sig att denne strålande man, som fängslats flera gånger och varje gång frigivits på personlig begäran av påven själv, inte bara var en religiös ledare – han var en stor frihetskämpe.

Diego kom till flygplatsen tillsammans med sin flickvän för att ta farväl av oss. Under dessa dagar hade vi faktiskt blivit goda vänner. Kanske var det därför han inte bara lämnade oss där utan stannade kvar till avresan. Men hans avsked blev plötsligt – i ett ögonblick tog han flickvännen i armen och sa att de behövde gå, kramade oss snabbt och sa farväl.

De hann knappt lämna hallen förrän en grupp män – hälften i civil, hälften i uniform – närmade sig oss.

– Era dokument, tack! Följ med oss!

Där var det – slutet. När vi följde efter dem förbannade jag mig själv för att jag inte hade förstört listan i min väska – den med namn, adresser och information om politiska dissidenter och aktivister.

Inombords kände jag hur rädslan växte till en börda jag inte längre kunde bära. Inte ens Lechas knep kunde hjälpa mig nu.

... Hoppet var, som alltid, endast kvar hos Gud!

Glädjen i slutet

*"Jag skulle önska att de hängde mig som kommunist –
men på ett villkor: att ordet 'sista' också skrevs före
ordet 'kommunist' på skylten på mitt bröst!"*

— Khudu Mammadov¹⁰

Tack vare Skaparens visdom har allt – levande som livlöst – inte bara en början, utan också ett slut. Allt som föds en dag, dör en annan. Allt som börjar, når också till slut en ände. Varje resa du ger dig ut på, varje värld du stiger in i, har liksom en startpunkt också en mållinje.

När skapades dessa berg, floder, stjärnor i skyn? Och när försvann de berg, floder och stjärnor som nu inte lämnat ens ett spår? Mellan början och slut finns olika avstånd – och det är upp till betraktaren hur detta avstånd mäts.

Låt inte tiden mellan solens födelse och dess död verka lång för dig – den längsta tiden är inte den. Den längsta tiden är den mellan början och slutet på människans lidande. För som Victor Hugo sade: "Förtryckets liv är längre än förtryckarens."

Allt som börjar, växer och sväller över sina gränser. Det är en välsignelse att varje början har ett slut – annars skulle allt överflöd bli till katastrof: vatten förvandlas till översvämning, luft till storm, gaser i jordens inre till jordbävning, rikedom till arrogans, fattigdom till moralisk förfall... och makt – till tyranni.

De förde oss till ett rum i säkerhetstjänstens avdelning på flygplatsen i Santiago de Cuba. Vi beordrades att gå in, lägga våra väskor på bordet i hörnet av rummet och stänga av våra telefoner. Sedan stängdes dörren bakom oss.

Rummet var tomt, förutom fyra bord och sju-åtta stolar. Genom ett av de två små fönstren kunde man se stjärtenan på ett flygplan, genom det andra – den öppna himlen.

Vi väntade i nästan en halvtimme. Vi talade inte ryska – de kunde förstå oss. Så jag talade till vår tolk Elnur på vårt eget språk och sa till honom: han fick bara översätta exakt det jag sa, och innan han svarade på någon fråga skulle han först säga den till mig. Inte ett ord fick han hitta på själv.

Elnur var tjugooett år då. Jag försökte hålla honom lugn med skämt, skrattade högt för att dölja oron, men samtidigt försökte jag förklara för honom hur skickliga förhørsledare kunde vara på att få folk att prata.

Jag sa några få absurda fraser på ryska till min tjetjenske vän från Moskva, Lecha. Av dem förstod han direkt att vi måste hålla oss till samma historia – att vi var affärspartners, jag från Baku, han från Moskva, med gemensam verksamhet, och att den unge mannen bara var student som följde med oss för att förbättra sin spanska.

¹⁰ Khudu Mammadov (14 december 1927, Agdam – 15 oktober 1988, Baku) var en framstående azerbajdzjansk vetenskapsman och en modig samhälls- och politisk tänkare.

Tiden gick. Men ingen kom. Planet skulle ha lyft vid det här laget – kanske hade det redan gjort det. Oron nådde sin topp. Det var tydligt att vi snart skulle förhöras. Jag var säker på det. Och att de medvetet förhalade allt. De bevakade oss troligen genom en spegel eller kamera, analyserade våra rörelser, lyssnade på våra röster. I en sådan situation – om du inte förmår behålla lugnet, är du förlorad.

Under resan hade Elnur ofta spelat in arior från opera "Koroglu", framförda av den unge sångaren Ramil Qasimov, på sin telefon. Han var helt förtrollad av sången. Därför började jag tala om Koroglu, jämförde vår situation med när Kechäl Hämzä lurat honom och han hamnat i Cälil Paschas fängelse. Min skämtsamma ton lättade märkbart på Elnurs sinnesstämning. Lecha, även om han inte förstod vad vi sa, skrattade också med oss.

Att driva med rädslan är en väg att övervinna den – att förvandla det allvarligaste till något vardagligt. Låt de som övervakar oss tro att vi bara är vanliga turister som inte bryr sig ett dugg om världen omkring.

Det här var vad som syntes på ytan. Inombords var vi allt annat än lugna. Vi var tvungna att vara beredda på vad som helst. Jag var till och med inställd på att de skulle komma in med en kamera, stämpla oss som fiender till den kubanska revolutionen och sedan sprida det över hela världen med budskapet: "Imperialistiska krafter försöker undergräva det kubanska folkets frihet."

Jag funderade på att direkt kräva att Rysslands och Turkiets ambassadörer skulle tillkallas. Jag skulle säga att vi inte svarade på en enda fråga förrän de var på plats. Jag var övertygad om att om vi hann ta till det politiska bråket först, kunde vi vinna tid och kanske rädda oss.

Med sådana tankar försökte jag lugna mig själv. Jag var mentalt redo att svara på alla frågor – alla utom en: listan i min väska. Jag förbannade mig själv för att inte ha förstört den i tid. Om de skulle vända ut och in på väskan, hitta listan och se fotona i min kamera på dessa människor – jag visste hur stort ett politiskt haveri det kunde orsaka. Bara tanken på att de kunde utsätta oss för tortyr fick mig att känna hur förståndet höll på att svika mig.

Men det var redan för sent. Om listan och bilderna kom fram, återstod inget annat än att tala ut offentligt – att höja rösten, fördöma kommunisterna, anklaga dem för att ha hållit detta folk i misär i över ett halvt sekel. Jag skulle ropa att samma kommunister en gång förslavade våra egna folk – och att kubanerna nu bara är de senaste offren.

Vad som skulle hända efter ett sådant hysteriskt utbrott – det orkade jag inte ens föreställa mig.

Till slut öppnades dörren. Tre män i medelåldern, civilklädda med kroppar som avslöjade träning, steg in. De gick fram till det stora bordet längst fram och satte sig. Jag tog till orda först – frågade varför vi förts hit, påpekade att vi missat vårt flyg, bad att få tillbaka våra pass.

Mannen som till utseendet såg mer mexikansk än kubansk ignorerade mina ord, pekade lugnt mot en stol och började själv ställa frågor:

- Varför är ni här i Kuba?
- Turism. För att resa, koppla av...
- Varför valde ni Kuba för er semester?

- Vi gillar havet, klimatet... och tjejerna här är väldigt vackra.
- Har ni inga vackra tjejer där ni kommer ifrån?
- Vill ni inte att turister ska komma till Kuba?
- Jo. Men det beror på vilka som kommer.
- Gillar ni inte oss?
- Det är jag som ställer frågorna här.
- Ursäkta mig, är det här ett förhör? I så fall kräver vi att Rysslands och Turkiets ambassadörer tillkallas!

Det tycktes påverka honom. Hans röst sjönk något.

- Vad arbetar ni med?
- Vi är affärsmän. Jag exporterar tomater och gurkor från Baku, och min vän säljer dem i Moskva.

Jag kunde inte avgöra om han trodde på vad jag sa. Sedan frågade han Elnur något. När Elnur skulle svara, avbröt jag honom:

- Säg det till mig först.

Men mannen snäste åt Elnur att han enbart skulle svara på hans frågor. Då höjde jag rösten. Min unge vän såg i den stunden ut som en docka sliten mellan två draghästar: ”Säg! Säg inte!”

En av dem reste sig och ställde sig bakom oss. Det var ett psykologiskt spel. Varje gång han gick förbi bordet där våra väskor låg, kändes det som att jag tog ett steg in i döden och tillbaka. Mitt hjärta var inte i mitt bröst – det låg i väskan, där listan fanns. De kunde när som helst öppna den och dra fram allt.

Jag bad "mexikanen" att rikta alla frågor till mig. Elnur var bara tolk. Diskussionen var meningslös – det blev ändå som han ville. Nu vände han sig enbart till Elnur. Han hoppades säkert att det skulle vara lättare att pressa en ung, oerfaren person till att avslöja något. Eftersom jag inte förstod exakt vad som sades, fäste jag blicken vid Elnurs ansikte – som om jag kunde läsa ur hans uttryck vad som försiggick.

Han ställde också några frågor till Lecha – till exempel:

- Finns det inga tomater och gurkor i Ryssland? Varför handlar ni av dessa?

Förhöret pågick i nästan en timme.

Plötsligt reste sig huvudförhørsledaren – och bytte språk. Flytande ryska. Vår tolk tappade hakan. Mannen framför oss var nu en helt annan person. Han gestikulerade kraftigt, röt ibland med höjd röst.

Han sa att de visste exakt var vi hade varit, vilka vi träffat och vad som sagts. Han räknade upp namnen på städerna vi besökt – men nämnde inga namn på individerna vi träffat. Kanske

bluffade han. Vi förnekade allt. Sa att de måste ha förväxlat oss med någon annan. Till ingen nytta.

Ytterligare tjugo minuter fick vi höra på en monolog om: "Imperialismen kommer aldrig kunna rubba vår ärorika revolution", "Kapitalismen ruttnar och kommer snart falla", "Kommunismen kommer segra i hela världen."

Var han medveten om hur meningslöst det var att säga sånt till människor från länder som redan begravt kommunismen? Eller var det bara något han var tvungen att säga i sin yrkesroll? Jag vet inte.

Han avslutade sitt långa tal med orden: "Gå och berätta för era vänner att den kubanska revolutionen är evig. Ingen kan besegra den. De personer ni träffat är bara avskum från vårt socialistiska samhälle. Vi släpper er denna gång. Men kom ihåg – vi vill inte se sådana turister i vårt land igen."

Han sa något på spanska. De andra två öppnade dörren och visade vägen. De följde oss hela vägen till flygplanet och lämnade tillbaka våra pass vid trappan.

Det var ett tecken på att regimen kanske höll på att mjukna.

När vi steg ombord på planet, kände vi de andra passagerarnas blickar – kalla, dömande. De hade tvingats vänta i nästan två timmar på grund av oss.

En dag senare, på väg ut ur landet igen, visste jag att vi åter skulle passera flygplatsens gränskontroll. Så fort vi kom till Havanna gjorde jag det första jag borde ha gjort för länge sedan – jag rev sönder listan i min väska och spolade ner den i toaletten. Hjärtat som känts som om det låg i en glaskupa var nu tillbaka i bröstet. Jag var lättad – som om en tung sten lyfts från mitt inre.

Den sista dagen gick jag ingenstans. Jag stannade hemma. I slutet av min inre tankeanarki kom jag till en insikt: I både fria och totalitära samhällen är människor lika. Men i det ena är de allt – i det andra är de inget.

Nästa morgon, på väg till flygplatsen, föll min blick på en gammal sovjetisk Lada. Jag kunde inte tro mina ögon: i bilens bakruta satt en kampanjaffisch för Barack Obama och Joe Biden, kandidater till USA:s presidentval. Jag tolkade det som ett tecken – slutet på den tyranni som börjat för femtio år sedan.

I Kuba hade slutet börjat.

När vi lämnade detta förtrollande land insåg jag hur djupt förälskad jag blivit – i dess människor, i deras ärliga hjärtan.

Frihetens sötma känns tydligast i länder där den inte finns.

Vårt flygplan lyfter. Under molnen ligger Kuba – ett land där människor fortfarande hoppas på frihet och lycka, utan att ha förlorat tron. Ovanför oss finns bara Gud!

Lovad vare Skaparen, som inte bara bestämmer början utan också slutet för allt levande och icke-levande – för allt som en gång föds, kommer en dag att ta slut. Fascism, kommunism, despotism – alla dessa "ismer" slutar också en dag. Så även människans lidande.

...Mina resor till Kuba är nu över. Av allt jag såg och hörde blev det nio texter. Egentligen finns det mycket mer jag vill skriva – men tiden är inte inne ännu. Det jag inte skrev får vänta. När stunden är rätt, kanske jag återvänder till detta ämne...

Maj – Juli 2011
